TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT

Triin Lõbus

IRDUMISE POEETIKA JAN KAUSI ROMAANIS „TEMA“ JA SELLE KASUTUSVÕIMALUSI PAIGAIDENTITEEDI KÄSITLEMISEKS KIRJANDUSTUNNIS

Magistritöö

Juhendaja Katre Talviste (PhD)

TARTU 2025

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen käesoleva lõputöö ise kirjutanud ning toonud korrektselt välja teiste autorite panuse. Töö on kirjutatud, lähtudes Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

Triin Lõbus

Lühikokkuvõte

Magistritöö avab Jan Kausi romaani „Tema“ omanäolist irdumise poeetikat ja selle kirjandusdidaktilisi võimalusi.

Töös analüüsitakse, kuidas luuakse romaanis representatsioon irdumise afektist ja kuidas seda omakorda kasutatakse poeetilise võttena romaani kesksete teemade, nagu inimsuhete ja identiteedi käsitlemiseks. Teose lähilugemist kasutades näidatakse, kuidas „Tema“ kandev irdumistunne ehitatakse üles paigalisuse põhjal. Paigalisus on Kausi loomingus tugevalt esil, olles olemuslik ka selle romaani ülesehitusele, kuid Kausi üldise Tallinna-kesksuse taustal on „Tema“ paigalisuses määravaks Tallinnast väljumine. Uurides neid kirjanduslikke maastikke, mis saavad tähenduse just väljaspoolsusena Tallinna suhtes, täiendab magistritöö seega ka Kausi loomingu akadeemilist uurimist, mis seni on keskendunud Kausi Tallinna-kirjutusele.

Romaani poeetika analüüsi põhjal pakutakse välja kirjandusdidaktiline tegevuskava, kuidas kasutada teost paigaidentiteedi käsitlemiseks gümnaasiumi kirjandusõpetuses. Lähtudes romaanile omasest irdumise poeetikast, on tegevuskavas identiteedikäsitluse lähtepunktiks mittekuulumise käsitlemine, mis annab kuuluvus- ja samastumistunde teadvustamiseks uue perspektiivi.

Tekstipõhised tegevused on igas etapis seostatud tegevustega, mis keskenduvad õpilase enese vahetule paigakogemusele, luues rekursiivse hermeneutilise protsessi, kus teksti ja kogemuse vahel tekib vastastikku loov suhe. Teksti analüüsi ja tõlgendamise seostamine õpilase enesekogemusega aitab mitmekülgsemalt mõista teksti paigalisust ning teisest küljest aitavad tekstitoimingud õpilasel iseenda paigaidentiteeti avaramalt teadvustada ja mõtestada. Tegevuskava kõige olulisem eesmärk on toetada õpilase identiteedi kujunemist, mille gümnaasiumi riiklik õppekava seab kirjandusõpetuse eesmärkide seas esikohale.

Võtmesõnad: irdumine, Jan Kaus, paigapoeetika, paigaidentiteet, kirjanduse didaktika

Sisukord

Sissejuhatus..... 6

1. Töö fookus. Mõisted..... 10

2. „Tema“ poeetiline ülesehitus. Paik ja afekt..... 15

3. Paigatunne ja paigakuuluvus „Temas“..... 18

3.1. Tallinn. Paigakuuluvus ja identiteet..... 18

3.2. Sohujärv. Füüsiline keskkond ja paigatunne..... 23

3. 3. Paigatunne ja mittekuulumine. Firenze, Zürich, Berliin, Rooma..... 28

4. Mittekuulumine „Temas“. Irdumine..... 31

5. Irdumine, inimesed ja identiteet „Temas“..... 35

6. Õppetegevuste eesmärk ja ülesehitus..... 38

7. Õppetegevused paigatunde käsitlemiseks..... 41

7.1. Paigatunne õpilase kogemuses..... 41

7.1.1. Märkamine ja kirjeldamine..... 41

7.1.2. Tõlgendamine..... 43

7.2. Lugemis- ja tekstitoimingud. Teksti poeetiline analüüs ja tõlgendamine..... 45

7.2.1. Teksti poeetiline analüüs. Paigatunde representatsioonide äratundmine ja kirjeldamine 45

7.2.2. Paigatunde representatsioonide tõlgendamine..... 49

7.3. Tekst ja kogemus..... 51

7.4. Paigatunde mõiste..... 53

8. Õppetegevused paigakuuluvuse ja paigaidentiteedi käsitlemiseks..... 55

8.1. Lugemis- ja tekstitoimingud. Teksti poeetiline analüüs ja tõlgendamine..... 55

8.2. Õpilase paigakuuluvus ja paigaidentiteet. Paigatunde mõiste..... 59

Kokkuvõte..... 64

Kirjandus..... 66

The Poetics of Detachment in Jan Kaus's Novel *Tema* and Its Potential for Addressing Place Identity in Literature Education. Summary.....74

Sissejuhatus

Käesoleva töö eesmärk on avada Jan Kausi romaani „Tema“ poeetikat ja selle tähendust loovaid võimalusi kirjanduse didaktikas. Jan Kausi on nii kirjanduskriitikas kui ka akadeemilises uurimises nähtud Tallinna-kirjanikuna. Romaan „Tema“ eristub Tallinnast väljumisega, millest saab keskne poeetiline võte. Uurides lähemalt neid Tallinnale radikaalselt vastanduvaid, kuid ainult Tallinnast lähtuvalt tähendusi omandavaid kirjanduslikke maastikke, täiendab magistritöö nii Kausi loomingu uurimist kui ka pakub „Tema“ paigapoeetika analüüsi põhjal võimalusi paigaidentiteedi käsitlemiseks kirjandustunnis.

Peatükis 1 täpsustan töö fookust varasemate käsitluste kontekstis ja esitan töös kasutatavad põhimõisted. Kasutades romaani lähilugemist, vaatlen peatükkides 2–5 järgnevalt „Tema“ poeetilise ülesehituse võtteid, mida ma lähtuvalt teksti enese sõnakasutusest nimetan irdumise poeetikaks. Mind huvitab, kuidas luuakse romaanis minategelase irdumistunne tema paigatunde, sh paigakuuluvustunde representatsioonide põhjal; kuidas niisugune paigaliselt loodud irdumine hakkab omakorda toimima romaani keskse kujundina ning kuidas seda kujundit kasutatakse romaani peamiste teemade, nagu inimsuhted ja identiteet, käsitlemiseks.

Romaani tugevalt paigalisusele rajatud poeetika, mille kaudu käsitletakse samas inimolu kõige laiemalt puudutavaid küsimusi – kuuluvus, inimese enese- ja maailmataju ümbritsevaga suhestudes, inimese koht teiste inimeste seas jne –, saab pakkuda omanäolist täiendust identiteedi käsitlemiseks kirjandusõpetuses. Irdumisest hargnevad tähendusseosed, millele romaan on üles ehitatud, pakuvad didaktilises rakenduses identiteedi käsitlemiseks suunamuutust, kus kuuluvuse mõtestamine algab mittekuulumise käsitlusest. Selline lähtepunkt aitab kuulumis- ja samastumistunde erinevaid aspekte ja tähenduslikkust paremini nähtavaks teha. Siinse töö peatükkides 6–8 esitangi „Tema“ didaktilisele analüüsile ja tõlgendamisele toetuva tegevuskava paigaidentiteedi käsitlemiseks gümnaasiumi kirjanduskursuse „Identiteet ja eesti kirjandus“ raames. Tegemist ei ole kasutusvalmis õppematerjaliga, vaid pakun välja võimalikke õppetegevusi, tuues välja nende omavahelised seosed ja kulgemise suuna. Keskendudes paigaidentiteedile, näitlikustab siin esitatav tegevuskava sellisena teosekäsitluse ühe temaatilise aspekti didaktiseerimise võimalusi. Teema didaktiline käsitlus põhineb peatükkides 2–5 esitatud teose analüüsil, kasutades irdumise poeetika terviktoimimist kirjeldavast analüüsist relevantseid osi.

Tiiu Kuurme (2015) on lühidalt, kuid veenvalt ära seletanud vajaduse hariduses rohkem toetada identiteeti: plahvatuslikult suurenenud valikuvõimaluste ja infomüra sees vajab inimene enesemõistmisel rohkem abi kui kunagi varem, kuid praegune haridus pole noortele

identiteeditöös piisav. Kuurme arvates tuleks haridust näha kui protsessi, mille tulemusel inimene üha enam teab, kes ta on, kus ta on ja mida ta teeb. „Kujunevatest identiteetidest oleneb ei vähem ega rohkem kui tsivilisatsioonide käekäik, sest identiteet sisaldab ka eluorientatsioone ja moraali“ (Kuurme 2015). Identiteedi ja kuuluvuse uuringutes on esile kerkinud just küsimus, kuidas need igapäevatasandi muutused, mis toimuvad üha rohkem globaliseeruva maailma paljukultuurilistes ühiskondades, mõjutavad noorte kuuluvuskogemust (Habib & Ward 2019: 2). Nüüdisaegsetes ühiskondades on valmisarusaamad institutsioonidest, nagu religioon, perekond, sugu, haridus, järjest ebastabiilsemad ja rohkem killustunud, nii et noored peavad otsima stabiilsust ja kuuluvustunnet väga paljude ja sageli vasturääkivate diskursuste vahel, mis sunnivad neid ühiskonnas erinevaid rolle võtma (Habib & Ward 2019: 2).

Gümnaasiumi riikliku õppekava keele ja kirjanduse ainevaldkonna üldalustes on õpilase keele- ja kirjanduspädevuse eesmärgina esmajärjekorras sätestatud identiteedi toetamine: „Keele ja kirjanduse valdkonna õppeainete õpetamise eesmärk gümnaasiumis on kujundada õpilastes keele- ja kirjanduspädevus, mis tähendab suutlikkust mõista keelt ja kirjandust kui rahvusliku, riikliku ja iseenda identiteedi alust [---]“ (GRÕK 2023: Lisa 1, 1.1). Kirjanduse õppeaine gümnaasiumi lõpuks taotletavate teadmiste, oskuste ja hoiakute seas on identiteet õppekavas esikohal: „Õpilane 1) mõistab kirjanduse ühiskondlikku, ajaloolist, rahvus- ja maailmakultuurilist tähtsust ning selle rolli individuaalse ja kollektiivse identiteedi kujundamisel“ (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.2). See peab toimuma käsikäes kirjandusteoste analüüsi ja tõlgendamisega, õieti selle tulemusena. Kirjanduteoste lugemist ja käsitlemist nähakse kui vahendit, mis soodustab eneseteadvuse arengut: „Kirjandus võimaldab õpilasel teadvustada oma mina ja ainulaadsust muutuvas maailmas ning soodustab elueesmärkide teadlikku valikut“ (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.1).

Kõige otsesemalt identiteedikäsitluseks mõeldud kursus „Identiteet ja eesti kirjandus“ jääb samas üsna ühekülgselt kollektiivsete identiteetide juurde ning seab eesmärgiks eriti ideoloogilise rahvusliku – eeskätt eestlusega seotud – identiteediloome (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.1). Sellele fookusele vastavalt pakub kursuse soovituslik õppesisu kõige mahukamate teemaplokkidena välja kirjanduse käsitlemise eestlaste rahvusliku identiteedi kujundaja ja peegeldajana; eestlase ja eestluse kujutamise kirjanduses ning mälu- ja traumakirjanduse, millele on lisatud suuniseid teiste kollektiivsete identiteetide käsitlemiseks. Käesoleva magistritöö fookuseks olev paigaidentiteet on nimetatud looduse ja keskkonna kui identiteedi kujundajate teemaplokis, kuid seda suunatakse nägema eelkõige ikka rahvuslikus seoses, olles sõnastatud kui „Paigaidentiteet minevikus ja tänapäeval, eestlase muutunud elukeskkond“ (Haridus- ja Teadusministeerium *s. a.*). Elukeskkonna muutumise rõhutamine koos teemaploki

teiste soovituslike alateemadega – loodus, kliimakriis – annab mõista, et selline rahvuslik-paigaline identiteediloome peaks rõhuma just loodusele kui eestlaslikule keskkonnale.

Käesolevas magistritöös analüüsitav Jan Kausi romaan „Tema“ pakub suurepärast võimalust uurida kirjandustunnis identiteeti laiemates kategooriates ning samas õpilase igapäevaelule ja minale lähemal kui sellistel kollektiivsetel ja abstraktsetel tasanditel nagu rahvus või ka subkultuurilised või põlvkondlikud identiteedid, mida on „Identiteedi ja eesti kirjanduse“ kursuse soovituslikus õppesisus nimetatud. Paigalisuse rolli tasub kirjandusõpetuses identiteedi toetajana ära kasutada kõige avaramas tähenduses, mitte pelgalt rahvuskultuurilistes seostes ning looduslähedast ideaalmaastikku kujutledes. Paigad on elatava maailma vahetult kogetavad ilmingud ning inimelu ja paikade ühinemised on meie vahetu maailmakogemise tähenduslikud keskpunktid, mistõttu identiteedi konstrueerimine toimub paikades ja paikade kaudu (Habib & Ward 2019: 3). Kuigi globaliseeruvas maailmas on noorte elustiilid ja käitumisviisid muutunud üha homogeensemaks, on vahetus kohalikus ümbruses ja pärismaailma kontaktides juurdunud identiteedid jätkuvalt olulised. Alistair Fraser jt (2017: 3) leiavad koguni, et noorte valikud, eluviisid ja käitumisharjumused on jätkuvalt paigakesksed, sest globaalne voogude ruum ei hõiva läbinisti kogu inimkogemust ning enamik inimesi elavad nii traditsioonilistes kui ka kõige nüüdisaegsemates ühiskondades siiski paikades ning seega tajuvad ümbritsevat keskkonda paigapõhiselt. Seetõttu peaks noorte identiteediloome huvides kirjandusõpetus käsitlema paigaidentiteeti kõige laiemalt kui igasuguseid inimese enesemääratlusi, mis tulenevad paikadest (Scannell & Gifford 2010: 3), piiramata seda teatud laadi keskkonnaga või teatud tähenduslikkusega. Keskendumine looduslähedusele ei pruugi pakkuda õpilasele tema enda enese- ja ümbrusetajust lähtuvat ja seda toetavat identiteedikäsitlust, vaid on rajatud vastandamisele – loodus vs tehiskeskkond – ja probleemsusele (loodusest eemaldunud eluviis kui probleem, kliimamuutused jmt).

Jan Kausi „Tema“ mitmekihiline paigalisusekäsitlus annab hea aluse just nimelt selleks, et teksti poeetika uurimine ja sellest tähendusseoste avastamine seostada õpilase iseenda elukogemuse ja enesetunnetusega. Õpilase paigatundekogemus saab toetada teksti paigatunde mõistmist ning romaani poeetiliselt välja arendatud paigalisus aitab õpilasel märgata ja teadvustada iseenda seoseid füüsilise ümbrusega detailsemalt ja sügavamalt kui niisuguste „suurte“ vastanduste teljel nagu linnastunud elu *vs* loodus, elukeskkond minevikus *vs* tänapäeval, kodupaik *vs* võõrsil elamine vms. Õpilase enesekogemusega seostamist toetab Kausi „Tema“ ka sellega, et on üles ehitatud peategelase minajutustusena, nii et õpilasel on romaani paigalisust lihtsam mõista kui minategelase kogemust, mitte kui abstraktset kirjeldust, ning sellega empaatiliselt suhestuda.

Esitan siinses töös võimalikud õppetegevused Jan Kausi „Tema“ paigatunde ja eriti paigaidentiteedi käsitlemiseks gümnaasiumi kursuse „Identiteet ja eesti kirjandus“ osana. Väljapakutud tegevused ei moodusta detailset õppeelemendi kava ega kasutusvalmis ülesandeid, vaid näitavad kätte tegevuste kulu, annavad soovitusi ja ideid. Õppetegevused on üldjoontes kavandatud läbiviimiseks antud järjestuses, kuid ei eelda nende kasutamist täies mahus, vaid õpetaja saab vastavalt enda vajadustele ja ajaplaneerimisele nende hulgast valiku teha, ülesandeid kohandada ning tegevusi terviklikuks temaatiliseks õppeelemendiks siduda. Siin kavandatud tegevused ei hõlma tagasisidestamise viise, kuna eesmärk ei ole tervikliku õppeelemendi väljatöötamine. Tegevused lähtuvad romaani analüüsist, mis on esitatud käesolevas magistritöös, ja gümnaasiumi riiklikust õppekavast. Magistritöös esitatav romaani poeetika analüüs on ka õpetajale abiks.

1. Töö fookus. Mõisted

Käesolevas töös esitatav kirjandusdidaktiline paigaidentiteedi käsitlus põhineb Jan Kausi „Tema“ omanäolisel irdumise poeetikal, milles otsesemalt või kaudsemalt leiab väljenduse kogu romaanis käsitletav probleemistik. Siinses töös näitan, kuidas see romaani kandev irdumistunne on omakorda üles ehitatud paigatunde representatsioonile, mis on seega romaani tähendusseoste üks olulisemaid lähtepunkte.

Eesti ilukirjandustekstide paigapoeetikat on enamasti käsitletud omailma võtmes. Nimetada tuleb eeskätt Brita Meltsi doktoritööd (2016), mis käsitleb Andrus Kasemaa, Lauri Pilteri, Tõnu Õnnepalu, Ott Kiluski, Lauri Sommeri, Kaja Kannu ja Karl Ristikivi kirjanduslikke omailmu autobiograafilistes seostes. Siinse töö huvifookusele lähedasem on Emma Lotta Lõhmuse (2022) käsitlus Mustamäest kui üksinduse maastikust Mati Undi „Sügisballis“ ja muidugi Elle-Mari Talivee (2015) uurimus Tallinna-käsitlusest Kausi enese loomingus. Et Kausi loomingu seni ainsa akadeemilise käsitlusena[1] keskendub Talivee artikkel Tallinna-kirjutusele, viitab juba iseenesest sellele, et paigalisus on Kausi proosaloomingu üks silmatorkavamaid iseloomulikke jooni. „Tema“ paigalisus kinnitab seda, on aga Kausi Tallinna-kesksuse taustal ka erandlik ning toimib mitmekihilisemalt, mis teeb romaani lähema analüüsi vääriliseks. Just „Tema“ paigalisuse mitmetasandilisus teeb romaanist ka hea alusmaterjali selle käsitlemiseks kirjandusõpetuses. Enam kui inimese tundeilma kujundava maastiku kui sellise avamiseks (nagu teostes „Hetk“, „Koju“, „Tallinna kaart“ (Talivee 2015)) kasutatakse „Temas“ paigatunde loomist väljendusvõttena, mille kaudu luuakse representatsioon minategelase tundeseisundist, mis hõlmava poeetilise vahendina kannab kogu romaani inimolu ja -suhete käsitlust ning mille väidangi olevat kõige täpsemini tähistatav ja analüüsitav irdumise mõiste abil. See iseloomulik mõiste esineb nimetatud seostes ka romaani enese tekstis.

Et irdumine on tundeseisundina kuuluvustunde küsimus, tuleb lisaks paigatundele siinkohal mängu paigakuuluvuse mõiste, mille kõrval tuleb täpsustavalt eristada veel paigakiindumust ja paigaidentiteeti. Nende mõistete sisu ja omavaheliste seoste osas valitseb teaduskirjanduses nii suur kirevus, et siinses töös ei ole võimalik sellest ülevaadet anda. Piirdun määratlustega, mida kasutan käesolevas töös. Siin eritlen töös kasutatavad põhimõisted üldiselt, nendega tähistatavate psüühiliste nähtuste täpsemat struktuuri ja toimimist vaatlen juba seoses „Tema“ analüüsiga vastavates peatükkides. Eestikeelsetes mõistetes kasutan siin terminit *paik*, mitte

[1] Kui võtta arvesse üliõpilastöid, on siiski ka Mart Kuhi (2017) magistritöö, mis analüüsib "Ma olen elus" metamodernistlikke jooni, Liisi Sepma (2014) bakalaureusetöö "Hetke" ja "Koju" ajatunnetuse kohta ja Liina Metsa (2019) bakalaureusetöö Kausi teoste kujundi ja kompositsiooni kohta.

koht (ingliskeelse mõiste *place* tõlkevastena), pidades neid siinse töö temaatika seisukohalt sisuliselt sünonüümseteks. *Paik* või *koht* on terminina eristatud *ruumi* (ingl k *space*) mõistest (vt nt Hunziker jt 2007), mis ei tule siin töös kasutusele.

Paigatunnet kasutatakse enamasti, nagu ka siinses töös, kõige laiema tähendusega mõistena, mis hõlmab kõikvõimalikke komponente, mis kujundavad üldmulje sellest, mida inimene teatud paiga suhtes tunneb, mida aistib, milliseid tähendusi ja väärtusi paigale omistab (Stern 2017: 10). Bradley Jorgensen ja Richard Stedman (2001: 233) määratlevad paigatunnet täpsemalt kui hoiakut teatud ruumilise ümbruse suhtes, mis väljendub emotsioonide, mõtlemise ja käitumuslike uskumuste kaudu. Paigatunne hõlmab teisi paigaga seotud psüühilisi mõõtmeid, nagu paigakiindumus. Erinevalt viimasest hõlmab paigatunne nii positiivsed kui ka negatiivseid hoiakuid paiga suhtes.

Paigakiindumuse all mõistan vastavalt M. Carmen Hidalgo ja Bernardo Hernándeze (2001: 274) määratlusele niisugust afektiivset sidet inimese ja teatud paiga vahel, mille peatunnus on inimese kalduvus hoida selle paiga lähedusse. Seega on see üldiselt positiivne side.

Paigakuuluvust mõistan kui paiga ja inimese eluvoolu põimumise protsessi, mille käigus paigast saab osa inimese elavikust (Bennett 2014: 669). Piltlikumalt väljendudes samastan paigakuuluvustunde kodus olemise tundega (Yuval-Davis 2006: 199; Antonsich 2010: 645) mööndusega, et sellises kujundlikumas määratluses vajab kodu mõiste omakorda täpsustust. Marco Antonsich (2010: 646) rõhutab, et kodu ei tähenda selles määratluses mitte materiaalset ruumi, vaid tuttavlikkuse, mugavuse, turvalisuse ja emotsionaalse kiindumuse sümboolset ruumi. Selle selgitusega saab paigakuuluvus kui kodus olemise tunne eeskätt positiivsed emotsionaalsed konnotatsioonid, mis teeb mõiste sisult väga lähedaseks paigakiindumuse positiivsele tundele. Ometi on otstarbekas – ka siinse uurimuse huvides – arvesse võtta uurimusi, mis on näidanud, et paigakuuluvus ei ole tundena defineeritav nii üheplaaniliselt ja kitsalt, ning mis toovad sisse selge eristuse paigakiindumuse ja paigakuuluvuse vahel, võimaldades neid mõisteid kasutada täpsemate analüüsivahenditena. Kodu puhul, mida võiks pidada prototüüpseks kuuluvustunnet kehastavaks paigaks, on selle positiivset emotsionaalsust vastustatud eriti feministlikult positsioonilt. Piisab mõelda koduvägivallale, et mõista, kui ambivalentsete ja isegi valusate tunnetega võib kodu seostuda (Pinkster & Loomans 2024: 3). Sarah Wright (2015: 399) toob välja, et paigakuuluvusega kaasnevad tunded võivad olla väga erinevad ja omavahel kompleksselt seostuda, võides ulatuda uhkusest nostalgia ja ihalemiseni, aga ka näiteks häbini. Seega kodus olemise tunne või paigakuuluvuse tunne ei eelda paigakiindumust.

Irdumine on käsitletav paigakuuluvuse ühe tahuna, sama mõistelise kontiinumi osana, olles seotud kuuluvustunde nõrgenemise või katkemisega. Hoiakud paiga suhtes on läbi aja pidevas muutumises. Irdumise all mõistan selles kontekstis paigaga emotsionaalse sideme kaotamise protsessi (Markuszewska 2024: 46). Niisugust paigatunde muutumist on uuritud eriti seoses elukeskkonna või maastiku soovimatu ümberkujundamisega, mis toob kaasa paigaga positiivse suhte nõrgenemise ning selle tagajärjel paigast irdumise tunde. Iwona Markuszewska (2024: 48) määratluse järgi on paigast irdumine sellise protsessi kõige ekstreemsem tagajärg, millest võib saada traumaatiline kogemus, mis tähendab paigakuuluvuse ja paigaidentiteedi kaotamist. Markuszewska uurimuse tulemuste järgi on kriitiline punkt selles protsessis kaotustunde tekkimine, kui maastiku muutumisega ei suudeta toime tulla. Kaisa Vehkalahti ja Helena Ristaniemi (2022), kes uurisid Soome maapiirkondadest lahkunud noorte naiste paigakuuluvust, on paigakuuluvuse kaotamise kogemuse iseloomulike joontena välja toonud, et paika, millega on emotsionaalne side kaotatud, kirjeldatakse kui mineviku, isegi mälestuste paika; seda tajutakse teistsugusena, muutununa; inimene tunneb, et ses paigas ei ole tema jaoks enam midagi; tuntakse kurbust, kui viibitakse paigas, mis on kunagi olnud tähtis, ja taibatakse, et see seda tähtis ei ole. Kuna tähenduslikke paiku konstrueerivad afektid ja korduvad afektiivsed sotsiaalsed kontaktid, hakkab nende kadumisel paik oma tähenduslikkust kaotama (Vehkalahti & Ristaniemi 2022: 205).

Paigatunne, sh paigakiindumus ja paigakuuluvus, kui psühholoogilised protsessid hõlmavad afektiivset, kognitiivset ja käitumuslikku komponenti (Jorgensen & Stedman 2001: 233; Scannell & Gifford 2010: 3; Allen jt 2021: 89–90). Siin töös käsitletav „Tema“ paigatunne ja sellest tekkiv irdumistunne huvitavad mind eelkõige kui afektid, kuna romaani poeetika ülesehitamise vahendina toimib paigalisus just selles mõõtmes. Afekt tähistab mõistena subjektiivseid meeleolusid, tundeseisundeid või atmosfääre, mida kogetakse hetk-hetkelt igapäevases elus ja mida tuntakse meelte kaudu, väljendatakse keha kaudu ja mida võib olla raske sõnastada (Pinkster & Loomans 2024: 4). Paljud uurijad eristavad afekti kui kognitsiooni- ja diskursuse-eelset nähtust rangelt emotsioonidest, nagu viha või kurbus, mida nimetatakse, tõlgendatakse ja reflekteeritakse ekplitsiitselt (nt Pile 2010: 6). Samas märgib Ben Anderson (2014: 84), et afekt on tegelikkuses tundmustest ja emotsioonidest eristamatu, sest afektid kui kehalised seisundid väljenduvad tundmustena ja kvalifitseeruvad emotsioonideks. Fenne Pinkster ja Dolly Loomans (2024: 2) on välja toonud, et afektikeskne lähenemine võimaldab paremini käsitleda paigakuuluvust kui erinevaid tundeid hõlmavat nähtust ning kui protsessi, mis on pidevas muutumises – millele irdumine kui kuuluvustunde taandumine viitabki. Kuigi „Temas“ on tundeseisundite representatsioon romaani ülesehitusliku võttena esiplaanil, ei ole

paigatunne ega konkreetsemalt paigakuuluvustunne – või selle puudumine – esitatud eksplitsiitselt. Minategelane ei reflekteeri nende üle teadlikult ega sõnasta neid otseselt. See tähendab, et paigatunne ja irdumine väljenduvad romaani poeetikas just afektidena: kognitsiooni- ja diskursuse-eelsena. Romaani irdumise poeetika rajaneb niisugusel paigatunde representatsioonil, mis toob esile, et kuuluvustunne teatud paiga suhtes ei ole oma olemuselt koherentne ja autonoomne kogemus, vaid kompleksne ja fragmenteeritud suhe paigaga (Allen jt 2021). Afektikeskne analüüs võimaldab kuuluvustunnet – selle kaotamist – sellisena kirjeldada.

Paigapõhiste afektide uurimine tähendab niisiis uurimist, kuidas afektid romaanis teatud paigas tekivad ja kuidas paik neid kujundab. „Tema“ paigapoeetika rõhuasetustele on iseloomulik, et paigatunne – millest irdumine esile kerkib – tekib paiga ja inimese kahepoolses suhtes, kus paigal on aktiivne roll kuuluvustunde kujundamisel (Pinkster & Loomans 2024: 3). Uurimused, mis on käsitlenud mehhanisme, kuidas teatud paigad tekitavad eeltingmused selleks, et seal tõusevad esile teatud afektid – nt teatud paika kogetakse kui õdusat või rahustavat või hirmutavat –, näitavad, et paikade afektiivsed kvaliteedid põhinevad kehalistel aistingutel, eri meelte haaratusel sotsiaalse ja materiaalse ümbruse helidest, lõhnadest, valgusest jne (Pinkster & Loomans 2024: 4). Afektidest lähtuv käsitlus võimaldab irdumistunnet analüüsida niisuguse konkreetsesse füüsilisse ümbrusse asetatud kehalise kogemuse kaudu, mis ongi „Temale“ iseloomulik paigatunde loomise võte. Et afektid on esmaselt kehalised ja teadvuse-eelsed ning seetõttu ei saa neid hoomata teadlike mõtetega ega vahetult keeleliselt kirjeldada (Pinkster & Loomans 2024: 6), analüüsin „Tema“ minategelase Steni paigatunde – sh irdumistunde – representatsiooni niisiis tema vahetute kogemuste representatsioonide kaudu, see tähendab seeläbi, kuidas ta esitab diskursiivselt ja emotsioonide kaudu oma igapäevaelu kvaliteete, sh seeläbi, kuidas keha väljendab neid mittekeeleliste väljenduste kaudu (Pinkster & Loomans 2024: 7). Ent samamoodi, nagu minategelase irdumistunne ei saa afektina olla tekstis eksplitsiitselt tematiseeritud, ei ole see sel viisil kirjeldatav ka analüüsi tasandil. See tähendab, et ka käesoleva töö analüüsis ei ole võimalik sõnastatult kirjeldada Steni irdumistunnet, vaid on võimalik üksnes välja tuua, kuidas ja millisena see kaudselt ilmneb füüsiliste reaktsioonide, emotsioonide, meeleolude jne representatsioonis.

Kuidas paigatundega seotud nähtused suhestuvad psühholoogiliselt paigaidentiteediga, ei ole kuigi selge. Paigaidentiteedi all mõistan siin kõige laiemas mõttes inimese enesemääratlusi, mis tulenevad paikadest (Scannell & Gifford 2010: 3). Inimesed leiavad sarnasusi enda ja paiga vahel ja integreerivad füüsilise keskkonnaga seotud mälestusi, mõtteid, väärtusi, eelistusi,

kategooriaid jne oma enesemääratlustesse (Scannel & Gifford 2010: 3). Clare Twigger-Rossi ja David Uzelli (1996) järgi toimib paigaidentiteet eristuvuse, jätkuvuse, enesehinnangu ja enesetõhususe põhjal. Eristuvus on soov säilitada isiklikku unikaalsust ja see avaldub teatud tunnuste kasutamisena selleks, et end eristada teiste paikade inimestest. Teiseks on inimestel soov säilitada jätkuvus oma arusaamas iseendast ning paigaidentiteedis toimib see seeläbi, kui paik markeerib emotsionaalselt tähendusrikkaid minevikusündmusi, ning ka seeläbi, kui inimene tunneb, et teatud paik sobib kokku mingite tema enda aspektidega. Enesehinnang avaldub selles, kui inimesel on iseenda suhtes positiivne tunne seoses paigaga, mille suhtes ta tunneb kiindumust. Enesetõhusus on seotud sellega, kui kerge tunneb inimene olevat teha igapäevaseid tegevusi teatud paigas; enesetõhususus säilib, kui paik võimaldab inimese igapäevast elustiili. Siinse töö jaoks, mis uurib irdumistunnet kui kogu elutundele laienevat poeetilist väljendust, on otstarbekas silmas pidada Gregory Browni ja Christopher Raymondi (2007: 90) määratlust, mis rõhutab paigaidentiteedis teiste füüsilise ümbruse suhtes tuntavate tundmuste hulgas seda, kuidas see ümbrus annab elule tähenduse ja sihi.

Psühholoogilisest vaatepunktist ei ole selge, kas paigakuuluvus on paigaidentiteedile aluseks või on paigaidentiteet ja paigakiindumus aluseks paigakuuluvusele. Olenemata psühholoogilise põhjuslikkuse suunast valitseb üldine konsensus selles, et kuuluvustunne teatud paiga suhtes ja identiteedi kujunemise protsess on vastastikku implitseeritud (Antonsich 2010: 646). Identiteedi mõistet on isegi peetud ebavajalikuks, asendades selle kuuluvuse mõistega, kuid samas on uurimustes välja toodud, et inimene võib tunda kuuluvust, ilma et ta kirjeldaks seda identiteedina (Lähdesmäki jt 2016: 241). Kuuluvus, millele siinne töö eeskätt keskendub, avab seejuures rohkem nähtuse afektiivset ja emotsionaalset poolt (Lähdesmäki jt 2016: 242). Siinse analüüsi seisukohast on oluline, et samuti kui paigakuuluvus ei ole ka paigaidentiteet stabiilne ja koherentne nähtus, vaid jätkuv protsess, olles muutuv, ajutine, samaaegselt mitme paigaga seotud ja esinedes erineval määral (Lähdesmäki jt 2016: 241). Nii tuleb ka siinses töös „Tema“ analüüsis vaatluse alla, kuidas Steni muutuva paigakuuluvuse ja paigaidentiteedi kaudu kujutatakse ka tema inimsuhete ja identiteedi muutumist laiemalt, mis ongi romaani irdumise poeetika laiem tähenduslik funktsioon.

2. „Tema“ poeetiline ülesehitus. Paik ja afekt

Jan Kaus on ennast nii mõjusalt kehtestanud linna- ja Tallinna-kirjanikuna, et see teeb Tallinna eriliselt nähtavaks ka „Tema“ poeetilises ülesehituses, isegi kui vahetuks tegevuskohaks, väljajoonistatud linnamaastikuks saab Tallinn alles Kausi järgmistes teostes. Mõneti juba varemgi (nt Johanna Ross (2010) „Hetke“ (ilmus 2009) arvustuses), kuid eriti alates romaanist „Koju“, mis ilmus 2012, on kriitika Tallinna tähtsust Kausi loomingus aina esile tõstnud ning sellele temaatikale on pühendatud ka Kausi vähene akadeemiline käsitlus. Elle-Mari Talivee uurimuslik artikkel (2015) keskendub nimelt Tallinna-kirjutusele ja tallinlase hingekaardile Kausi teostes „Hetk“, „Koju“ ja „Tallinna kaart“. Arvustajad on Kausi romaanides pidanud Tallinna kujutamist äramärkimist väärivaks niivõrd sageli, et saan siin nimetada vaid markantsemaid esiletõstmisi. Berk Vaher (2013) kiidab „Koju“ arvustuses enim linnaruumi kujutamist ja nimetab Tallinnat teose värvikaimaiks tegelaseks; Peeter Helme (2013) nimetab Tallinnat raamatu kõige tugevamaks tegelaseks; Maire Liivamets (2012) tituleerib Tallinna romaani peategelaseks; Kaur Riismaa (2012) määratleb romaani raamatuks Tallinnast, tallinlastest ja tallinlastele. „Tallinna kaart“ (ilmus 2014) mõistagi aina kinnistas Kausi kuvandit (Tal)linna-kirjutajana, nagu Elle-Mari Talivee (2014) teda teose arvustuses nimetab. Teose mõjukust Kausi järgnevas retseptsioonis tõestab seegi, et Maarja Pärtna (2016) võtab „Läheduste raamatu“ taustsüsteemiks otsesõnu „Tallinna kaardi“ ja mängib võimalusega näha teost viimase edasiarendusena, tunnetusliku ja emotsionaalse projektsioonina. Need on kaks kohakuti asetsevat kaarti (Pärtna 2016). „Kompassi“ arvustuses tõstab Iiris Viirpalu (2017) taas esile Tallinnat kui romaani võtmeelementi ja kohati olukordi kandvat elementi; samuti Peeter Helme (2018) mainib, et Tallinn on romaanis sedavõrd olemas, et on võimalik mööda kirjeldatud tänavaid jalutada.

„Tema“ on samuti nii tugevalt paigalisusele ehitatud romaan – kuigi esmaselt ja vahetult mitte Tallinna-keskselt –, et teose retseptsioon ei ole saanud sellest mööda minna. Epp Annus (2006) kirjeldab oma „Tema" arvustuses minategelase Steni pooltoonilist kriisi, tema üleüldist poololekut – nagu Annus seda nimetab – tähenduslikus otseseoses Steni kummalise asupaigaga metsapagenduses ja teistegi paikadega, kuhu minategelane liigub. Steni poololekut kandvat paigalisust iseloomustab Annus kui koha ja kohalolemise kadumist, kus olevik muutub märkamatuks (Annus 2006: 113). “Sten on metsas kui kohatus kohas, mil pole omaette olemasolu, mis on mäletamiste ja ootuste koht“ (Annus 2006: 113–114). Annuse arvates on Steni metsaasupaik kohatu koht, sest ta „pageb loodusesse linnainimese kombel, läheb metsa nagu linna, ilma metsa märkamata“. Siin ilmnebki, et samavõrd kui see kummaline paik metsas

– millest pole isegi selge, kas see on üldse metsas – määratleb romaani paigalisust Tallinn, mida küll Annus oma arvustuses ei maini. „Tema“ paigutumine mujale kui Tallinna linnamaastik – lisaks mingile ebamäärasele äralõigatud, looduse keskel asuvale paigale Sohujärve ääres veel Firenzesse, Zürichisse, Berliini ja Rooma – ei tähenda mitte lihtsalt tegevuskoha vahetust, vaid see on tähenduslikult markeeritud, vastanduv väljumine Tallinnast kui Steni tavapärasest elukeskkonnast, mis on seostatav Steni paigakuuluvusega ja võib ka öelda, et paigaidentiteediga. Nii on Tallinn „Tema“ paigalisuses igal juhul konstitueerival kohal, olles teatavas mõttes selle alguspunktiks ja andes sellele tähenduse. Seega sünnib see paigatunne, mis on romaanis loodava irdumise poeetika peamine väljendusvahend, küll Steni vahetutest asupaikadest, aga on alati samal ajal määratud nende paikade suhestumisest Tallinnaga. Ning samavõrd hakkab nende võõritavate paikade paigatunne resonantsina tagasi mõjuma Tallinna paigatundele, kui Sten läheb koju tagasi. Sel viisil pole poeetiliselt tegemist eraldiseisvate paikadega, mis romaanis vahelduvad, vaid liikumistega kogu romaani hõlmavas ja kandvas paigatundes, mis sünnib nende eri paikade omavahelisest suhestumisest. Sarnaselt on niisuguse poeetilise ülesehituse tähenduslikkust tajunud ka Annus (2006: 114): „Sten tuleb metsast välja peaaegu märkamatult, naaseb linna, aga ei naase ka, liigub ühest kohatust kohast teise, jääb edasi mälestuse ja ootuse vahele, ruumi, kus pole ruumi, olekusse, kus asjad hakkavad eemalduma, kui püüda neile otsa vaadata“.

Siin tuleb ilmekalt esile, kuidas täpsemalt seostub Annuse arvates niiviisi iseloomustatud paigatunne minategelase nn poololekuga. Niisugune romaani läbiv – Annuse määratluses kohatute kohtade – paigatunne tõuseb esile ühest küljest sellest, kuidas minategelane oma ümbrust tajub, kuid teiseneb samas tema olemisetajuks üldse. See on kooskõlas minu väitega romaani poeetika toimimisest ning see, et Annus kirjeldab seda olemisetaju olnu ja tulevikuootuse vahelise ruumina, olekuna, „kus asjad hakkava eemalduma“, toetab kõnekalt minu tõlgendust, et see Steni kõikehõlmav tunne on kõige täpsemini kirjeldatav irdumise mõistega.

Paigatundest loodav irdumistunne hakkab iseloomustama nii Steni isikut kui ka tema kriisi, tema inimsuhteid ja identiteeti, ning saab sellega kogu romaani probleemistiku keskseks väljendusvahendiks. Tõepoolest, rohkem kui narratiivile on „Tema“ üles ehitatud minategelase hingeseisundi edastamisele. See on kese, millest tõukuvalt hargnevad minategelase jutustuse kaudu nii sündmused kui ka tegelaste omadused ja nende omavahelised suhted.

Minategelase enda poolt kirjeldatuna jääb tema tundeseisund nimetuks. Ta kirjeldab seda kui miskit, mis teda vaevab (Kaus 2007: 8). Täpsemad nimetused tema hingeseisundi kohta on kasutatud teiste poolt, aga mitte Steni poolt omaks võetud. Roomas on kaugenemise,

eraldumise tunne sõnastatud, kuid samuti mitte Steni enese poolt. Irdumise sõna kasutab Sten, kirjeldamaks enda ümbrusetaju – ta kasutab seda ümbruse kohta –, kuid see hakkab kokku kõlama tema enda sisetundes väljendunud ükskõiksuse, passiivsuse, isegi tuimusega, mis rohkem kui teadlik lahtiütlemine on kiretu mentaalne distantseerumine. See on ebamäärane, romaanis nimetuks jääv tunne, sõnastamatu afekt, mida tähistan irdumise mõistega.

3. Paigatunne ja paigakuuluvus „Temas“

Järgnevalt analüüsin, kuidas luuakse romaani kandev paigatunne minategelase vahetuks ümbruseks olevate paikade ja Tallinna suhestumises, kuidas selle kaudu tekib representatsioon mittekuulumise afektist, mis täpsemalt on kirjeldatav kui irdumise afekt, ning kuidas seda irdumise representatsiooni kasutatakse poeetilise võttena, käsitlemaks minategelase inimsuhteid ja identiteediga seotud elutunnetust, nii et paigalisusel põhinevast irdumise poeetikast saab keskne vahend romaani põhiteemade avamiseks. Vajaliku täpsema teoreetilise raamistiku esitan seoses romaani vastavate aspektide analüüsiga.

Kirjeldades analüüsi käigus mitmesuguseid paigatundega seotud ja muid afekte, emotsioone, tundmusi jne, ei tee ma põhimõttelist vahet, kas tegemist on minategelase Steni kogetud psüühiliste nähtustega või tekstitasandil autori poolt loodavate kogemustega, mis saavad tuntavaks lugejale. Lähtun sellest, et teksti kaudu kujutatavad kogemused, mis loo tasandil on omistatavad tegelasele, saavad ühtlasi lugeja kogemuseks teksti lugedes ning loovad teksti kui kirjandusteose kogemuslikkuse, selle tundetooni jms, mida tajub lugeja. Fiktsionaalsel narratiivil on ainulaadne kogemust projitseeriv võime, nii et lugeja tunneb end justkui ise loomaailmas asuvat ning tegelastega juhtuvat, nende emotsioone ise läbi elavat (Gerrig 1993). See tähendab, et rääkides „Tema“ paigatundest, pean silmas nii paigatunnet, mida sellisena tunneb minategelane, kuid ühtlasi ka romaani kui sellise paigatunnet, mida lugeja kogeb kui teksti kaudu tekitatavat tunnet, mida ta ise tunneb. Muidugi on tegelase tasandi ja lugeja tasandi kogemuslikkusel lahknevusi, kuid siinse töö kontekstis ei ole nende eristamine relevantne ning seetõttu käsitlen neid siin samasena.

3.1. Tallinn. Paigakuuluvus ja identiteet

Paik, kuhu Steni kuuluvustunde saab paigutada, on Tallinn. Seda, kuidas Sten oma Tallinna-elukeskkonnaga suhestub, saab tema tundemaailma tasandil kahtlemata kirjeldada paigakuuluvusena. Kuigi Tallinnat kui Steni elukeskkonda ei ole kirjeldatud kiindumustunnet väljendavast perspektiivist, ei tähenda see, et Tallinn poleks Steni jaoks koht, kus ta end kodus tunneb.

Linnastunud elukeskkonda on nii argipsühholoogias kui ka teadusuuringutes, mis püüavad linna mõju inimese psüühilisele maailmale empiiriliselt kindlaks teha, ikka seostatud negatiivsete psüühiliste seisunditega. Näiteks Yi Gongi jt (2016) süsteemne ülevaateuurimus linnakeskkonna objektiivselt mõõdetavate parameetrite ja psühholoogilise düstressi seoste

kohta jõudis järeldusele, et teatud linnakeskkonna aspektid, nagu arhitektuurilised parameetrid, naabruskonna kvaliteet, rohealade hulk, tööstustegevus ja liiklustihedus, on märkimisväärselt düstressiga seotud, kuigi seose põhjuslikud mehhanismid on ebaselged. Ryan Hammoud jt (2021) uurisid üksildustunde ja selliste keskkonnategurite nagu ülerahvastatus, rahvastiku tihedus ja kontakt loodusega seost reaalajas ning leidsid, et suurem tajutud ülerahvastatus ja objektiivne rahvastiku tiheduse määr on seotud kõrgema üksildustunde tasemega, samas kui kontakt loodusega on seotud madalama üksildustunde tasemega.

„Temas“ ei seostu linn (Tallinn) Steni tundetasandil millegi negatiivsega. Ta on küll linnast pagenud, kuid mitte linna eest pagenud. Just Tallinnast eemaldumine kehastab tema hingelisi üleelamisi. Ennast põlise linlasena kirjeldades lausub ta koguni: „Fakt, et ma olen üle kuu aja linnast eemal olnud, annab märku mu traagikast“ (Kaus 2007: 45). Selles avalduses võib küll panna küsimärgi alla Steni hingevaeva küündimise traagikani, sest lugeja perspektiivist mõjuvad Steni sellised hinnangud tihtipeale liialdatud enesehaletsusena, kuid igal juhul mitte kuuluvustunnet Tallinna suhtes, mis paneb teda linnast eemal olekut tajuma intensiivselt negatiivsena. „Tema“ retseptsioonis on Stenile omistatud probleemseid isikuomadusi, nagu ratsionalism ja egoism, mille tagajärjeks on „emotsionaalne seestumine“ (Teder 2006), ülbus, võimetus leida harmooniat iseendaga ja suhestuda maailmaga (Helme 2006, Mutt 2006), seostades neid otsesemalt või kaudselt kaasaja inimese linliku eluviisiga. Näiteks Tarmo Teder (2006) tõstab Steni „südame defitsiiti“ kirjeldades kõigepealt esile just tema staatust linnamehena ja tegutsemist reklaaminduse alal, mis on linlik tegevusala *par excellence*. Samuti Peeter Helme (2006) võtab oma arvustuses „Tema“ kokku kui romaani, mis kujutab kaasaja inimese hinge ja hingetust, ning Mihkel Muttki (2006) näeb teost meie aja kangelase portreena. Mõlemal juhul tuleb seda mõista sellises võtmes, et see kaasaja inimene on kindlasti samastatav linnainimesega. Kui arvustajate nägemuses on Steni negatiivsed omadused, millest sellises tõlgenduses ongi tema hädad tingitud, justkui põhjuslikult seotud tema kaasaja linnainimese olemusega, realiseeruvad sellises keskkondlikus seostamises pigem stereotüübid, mis ei seleta täielikult romaani paigalisuse poeetilist toimimist. Kui ka Steni pelgupaik tädi majas asub rõhutatult metsikus ümbruses, ei kehasta see linna ja looduse (või linna ja maa) vastandust, vaid tuttav-omase keskkonna ja võõra, äärmuseni veidra ja kummastava paiga vastandust, millele on üles ehitatud paigatundest kantud irdumistunne. Mittekuulumine on poeetiliselt loodud läbi Steni reaktsioonide ümbruse niisugustele aspektidele, mis ei taandu linna-looduse erinevusele, ning see tuleb eriti esile asjaolus, et Steni paigatunne Roomas ja teistes Euroopa linnades luuakse samuti võõruse ja mittekuulumise kaudu.

Huvitaval kombel ei ole vähesed uurimused, mis on psühholoogia valdkonnas püüdnud selgitada isiksuse joonte ja elukeskkonna spetsiiliste omaduste seoseid, näidanud linnaelanikke negatiivses valguses võrreldes maainimestega. Olivia E. Atherton jt (2024) leidsid Ameerika Ühendriikide täiskasvanud elanikkonna seas läbi viidud longituuduuringus vastavaid erinevusi psühholoogilise heaolu (eesmärgistatud elu, kompetentsus, isiksuslik areng, positiivsed suhted, enda aktsepteerimine, sõltumatus) tasemes ning kolmes isiksuseomaduses (viie peamise isiksuseomaduse hulgast). Ruraalsemate piirkondade elanikud olid vähem avatud, vähem meelekindlad ning rohkem neurootilised kui urbaanses keskkonnas elavad inimesed ning nende psühholoogilise heaolu tase oli madalam. Neurootilisuse puhul säilis statistiliselt oluline erinevus ka siis, kui võeti arvesse sotsiodemograafilist ja sotsiaalsete võrgustike muutujat. Samuti leidsid Tanya Arya ja Sheela Sangwan (2018) India Haryana osariigi noorte psühholoogilist heaolu uurides, et linnas elavatel noortel oli kõrgem psühholoogilise heaolu tase kui maapiirkondade noortel. „Temas“ kujutatakse Steni suhestumist Tallinnaga just niisugusest positiivsest perspektiivist. Steni ametialase staatuse ja sellega seotud ellusuhtumise rõhutamine võib küll lugejat panna teda süüdistama küünilisuses ja egoismis, kuid romaani ülesehituse mõttes on selline suhe Tallinnaga tähenduslik just sel viisil, et see esindab toimivust, enesekindlust, kõrget enesehinnangut, kogemusrikkust Stenile omases, koduses keskkonas, mille osana Sten ennast tunneb ja mis on osa tema identiteedist.

Paigatunne tekib nii materiaalse keskkonna ja selles asuvate objektide kui ka sotsiaalse keskkonna (mida võidakse kogeda meeldivana, ohtlikuna, vastanduvana jne) afektiivsest dünaamikast ning samuti läbi individuaalsete kehapõhiste praktikate (mis võivad samuti ulatuda rahustavatest kuni ängistavate ja piiravateni) (Pinkster ja Loomans 2024: 14). Ka sellised tegevused, mida tehakse üksinda materiaalsete objektide maailmas, nagu söögitegemine, jooksmine, lugemine, loovad afektiivse paigakogemuse (Bille ja Simonsen 2021: 304). Paigakuuluvus kujuneb seega terve hulga omavahel kompleksselt läbipõimunud protsesside koosmõjus (Wright 2015: 392). Erinevalt Sohujärve, Rooma ja teiste Euroopa linnade paigatundest, mis luuakse „Temas“ eeskätt ümbruse materiaalsuse põhjal, kujundatakse Tallinna puhul Steni paigakuuluvus eelkõige performatiivses ja samuti sotsiaalses plaanis. See tähendab, et kuigi Steni minajutustus ei väljenda kiindumuslikke tundeid Tallinna kui füüsilise keskkonna suhtes, kujutatakse Tallinnat koduna läbi paigaliselt asetatud praktikate ja sotsiaalsete kontaktide, isegi kui see hõlmab negatiivseid afekte.

Sotsiaalse ja performatiivse kogemusena lähtub kodus olemise tunne, st paigakuuluvustunne, teatud emotsioonide omistamisest teatud keskkonnale, millest otsustava tähtsusega on turvatunne, tuttavus ja kontroll (Boccagni & Duyvendak 2021). Turvatunne

hõlmab materiaalse ja isikliku kaitstuse kõrval ontoloogilist välise reaalsuse korra ja jätkuvuse kogemust. Tuttavus tuleneb pikaajalisest, rutiinsest interaktsioonist keskkonnaga ja seal elavate inimestega. Kontroll tähendab kontrolli igapäevaelu asjaolude üle (Boccagni & Duyvendak 2021). Tallinnat kujutatakse „Temas“ kahtlemata paigana, mis Steni jaoks kehastab korrastatud, kontrollitavat reaalsust. Tallinnasse asetuvad tema rutiinsed, harjumuslikud interaktsioonid ümbrusega. Selline paigatunne luuakse just Steni Tallinnase paigutatud igapäevaelu praktikate ning sotsiaalsete suhete kaudu. Seejuures kirjeldab Sten oma minajutustuses niisugust Tallinna-suhet väga selgelt enesemääratluslikust vaatenurgast. Paigakuuluvuse tunne on seega romaanis poeetiline vahend, mille kaudu käsitletakse minategelase laiemaid, identiteedini küündivaid probleeme.

Sten sõnastab mitmel korral oma enesemääratlused. Uue, võõra kontakti olukorras, mis ajendab ennast määratlema, kirjeldab ta ennast kui haritlast ja linnainimest: „Aga mida mina teha oskan. Kolmanda põlve haritlane“ (Kaus 2007: 7); „See on see haritlase raske rist“ (Kaus 2007: 11); „Kuigi ma olen eestlane, tunnen ennast põlise linlasena“ (Kaus 2007: 45). Pelgust, mida Stenis tekitab Sohujärv, põhjendab ta oma linlaseolemusega: „Ma nimelt olen sündinud linnas ja kui kunagi juhtub võimatu ja ma saan lapse, siis tema kardab – karta on – metsa juba paaniliselt“ (Kaus 2007: 15).

Sten kirjeldab Tallinnat kui enda elukeskkonda oma performatiivsete praktikate ja sotsiaalsete suhete kaudu selles linnas. Need on pikaajalised sisseharjunud interaktsioonid, mis kehastavad Steni enesekindlust, stabiilsust tuttavas, ontoloogiliselt turvalises keskkonnas, mille üle tal on täielik kontroll. Sten iseloomustab enda Tallinna-elu – ja õigupoolest ka iseennast – oma stereotüüpselt linliku tegevusala kaudu. Ta töötab reklaamiagentuuris loovjuhina, kuid tema paigatundes ja eneseteadvuses on see eriti oluline seepärast, et ses Tallinnasse paigutuvas tegevuses on ta nii hea, et see annab talle ümbritseva üle täieliku kontrolli. Sten rõhutab oma voli sotsiaalseid kontake vastavalt oma soovile valida: „Aadu esindab inimtüüpi, kellest ma tavaliselt eemale hoiduksin“ (Kaus 2007: 14). See üleolev suhtumine teistesse inimestesse on lausa äärmuslik kirjeldustes, kuidas ta oma reklaamiagentuuritöös kliente oma suva järgi mõjutab ja lollitab, kuna ta on neist nii palju üle:

> „Ma ei vihanud oma tööd. Ma olin hea. Ma olen hea. Ma võiksin praegugi teha kellelegi selgeks midagi, mis tegelikult ei vaja mingit selgitamist. Ma võiksin panna oma vestluspartnereid avastama asju, mida nad juba ammu teadsid. [---] Hommikustest ajalehtedest loetud lausekatked käisin ma kella kahesel koosolekul välja idamaiste tarkustena – muidugi, kui ma seda tahtsin, kui mu tuju ära polnud lennanud [---]. Ma oskan manada näole sadu maske, üks salapärasem kui teine, mitte midagi saab öelda väga ilmekalt.

[---] Mu vestluskaaslasteks olidki tavaliselt [---] pestud-kustud-kammitud Aadut meenutavad marketingijuhid, kolmanda järgu juhtmed, käsiraamatute tarkust ja kokkuhoiupoliitikat täis topitud vahakujud, kes pidasid ennast ühiskonna koorekihiks, vabadeks mõtlejates, eeslistuste padišahhideks“ (Kaus 2007: 50).

Tallinna kuuluvustundes on niisiis üks määravaid aspekte kontrollitunne inimsuhetes. Kuid see laieneb kogu Steni performatiivsele suhtele Tallinnaga. Tema edukas toimimine Tallinnas loob talle ses keskkonnas positsiooni, kuhu ta tunneb end sedavõrd kuuluvana, et see saab osaks tema identiteedist, millest lähtuvalt ta mõistab ka oma suhet Mirjamiga ja mis viib romaani keskmes oleva kriisini. Sten tõstab enesekirjeldustes ikka ja jälle esile oma jõukust: „Ma sain küllaltki head palka. [---] Mul oli – on siiani – neljatoaline korter uues majas, seitsmendal korrusel, vaatega merele. Mul oli – on siiani [---] – normaalne auto“ (Kaus 2007: 49). See tähendab, et ta tunneb end oma Tallinna-elus mugavalt ja turvaliselt, ning see annab ka staatuse: „Ma tegin sõpradele laene ja unustasin neid suuremeelselt, see tõstis mu aktsiaid, mis olid niigi kõrgel“ (Kaus 2007: 49); „Ma olen spets, ma olen hinnatud“ (Kaus 2007: 102); „[---] ma loon edukaid kampaaniaid ja korraldan meeleolukaid koosviibimisi. Grillipidusid õunapuuaias, taustaks neoonvalgustid“ (Kaus 2007: 65). Majanduslik heaolu on üks peamisi tegureid, mis aitab kaasa paigakuuluvustunde kujunemisele, kuna see annab inimesele turvalised ja stabiilsed materiaalsed tingimused ning seeläbi mõjutab inimese suhet paigaga, pannes inimese tundma, et tal on osa selle paiga tulevikus (Antonsich 2010: 648).

Tallinn on Steni jaoks seega keskkond, millega seotud väärtused, eelistused ja mälestused on niivõrd tugevalt integreeritud tema enesemääratlusse, et kahtlemata saab rääkida tema Tallinnaga seotud paigaidentiteedist (lähtun siin Leila Scanneli ja Robert Giffordi (2010) paigaidentiteedi määratlusest). Twigger-Rossi ja Uzelli (1996) määratletud paigaidentiteedi kategooriates – eristuvus, jätkuvus, enesehinnang ja enesetõhusus – väljendub Tallinna identiteetimäärav roll selgesti. Sten rõhutab enda erilisust, teistest üleulatuvat andekust, edukust ja jõukust selgelt Tallinnasse paigutuvana. See väljendub tema Tallinna-tegevuses ja Tallinna-elupaigas ning oma erilisi omadusi ja staatust kirjeldab ta nii, et vastandab neid just paigaliselt oma Sohujärve-asupaigale. Niisugust arusaama iseendast ja oma positsioonist enda Tallinna-elus tajub Sten kahtlemata säilivana ning Tallinn on see paik, mis pakub talle jätkuvustunnet, sobides kokku tema isiksusega. Samuti märgivad Steni kirjeldused enda talendist ja jõukast elustiilist selgelt positiivset enesehinnangut ja kõrget enesetõhusust, mida just Tallinna-elu võimaldab. Suhestumine Tallinna keskkonnaga on see, mis annab Steni elule ka tähenduse ja sihi paigaidentiteedi mõttes (Brown & Raymond 2007: 90) ning samas seob paigaidentiteedi Steni väärtuste, elutaju, suhete ja identiteediga kõige laiemalt.

Steni Tallinna-paigatunne on niisiis määratud kuuluvustundest ja üsna kindlapiirilisest identiteedist. Suhe Mirjamiga lõhub selle kontrolli, jätkuvuse ja enesehinnangu turvatunde. Seda muutust kehastab Sohujärve paigatunne, mis saab edasiarenduse Firenzes, Zürichis, Berliinis ja Roomas ning mis peegeldub ka Tallinna paigatunde muutumises.

3.2. Sohujärv. Füüsiline keskkond ja paigatunne

Romaani kandev paigatunne, mida ma nimetan irdumiseks, luuakse minategelase afektiivsete kogemustena kohati äärmuseni võõritavas paigas – tädi maja Sohujärve ääres, järv ise ja selle ümbrus –, millega suhestumine on ometi suures osas määratud Tallinnast kui Steni paigakogemuslikust lähtepunktist. Need Steni paigakogemused saavad romaani probleemistiku seisukohalt tähenduslikuks vaid Tallinna suhtes.

Erinevalt Tallinnast, mille füüsilist keskkonda ei ole romaanis välja joonistatud, luuakse Sohujärve ümbruse irduv paigatunne vastavate paikade materiaalsetest, füüsilistest omadustest lähtuvalt. Kuigi paigatunde uurimisel on rohkem rõhutatud selle sotsiaalset mõõdet, nähes paigatunnet sotsiaalse konstruktsioonina, jagatud käitumuslike ja kultuuriliste protsessidena, on teiste uurijate arvates paigal enesel ometi paigatundes aktiivne roll (Wright 2015: 402; Pinkster & Loomans 2024: 3). See tähendab, et paigakogemus on sügavuti kujundatud taju- ja kognitiivsetest protsessidest, mida kutsuvad esile ümbruse füüsilised omadused (Wright 2015: 402; Edensor 2022: 18). Näiteks Fenne M. Pinkster ja Willem Rogier Boterman (2017) leidsid Amsterdami elanike paigakuuluvustunnet uurides, et kuuluvustunnet tugevdas esteetilise, arhitektruurilise ja loodusliku maastiku sensoorne kogemine. Samasuguse seose leidis Sander van Lanen (2022) privaatse ruumi puhul, näidates, et eluaseme füüsiliselt halb seisukord vähendab kodutunnet. Richard Stedmani (2003: 674) selgituse järgi ei hakka inimesed kuuluvustunnet tundma vahetult paiga füüsiliste omaduste suhtes, vaid see tekib pigem tähenduse põhjal, mida need omadused esindavad. Näiteks arenduspaik võib sümboliseerida kogukonda või arendamata paik võib saada tähenduse kui metsik loodus. Paiga füüsilised aspektid seavad piirangud sellele, milliseid tähendusi on võimalik paigale omistada, ning seetõttu põhineb füüsilisest ümbrusest määratud paigatunne neil sümboolsetel tähendustel (Stedman 2003: 674). Materiaalse ümbruse ja tähenduslikkuse põhjuslikud mehhanismid võivad paigatunde kujunemisel olla otsesemad või kaudsed (Masterson jt 2017). Paiga füüsilised parameetrid võivad olla otseselt tähenduse tooraineks, nii et tähendus järeldatakse otseselt maastikust, nt metsiku looduse tähendust on lihtsam destilleerida vanade suurte puude ja puhta veega maastikust kui inimese poolt saastatud maastikust; kaudselt võimaldab või

piirab paiga füüsilisus kogemusi, mis kujundavad tähendusi, nt ei saa luua hea kalapüügikoha tähendust, kui selles paigas kala ei ole või vesi on saastunud (Masterson jt 2017).

Steni paigatunne Sohujärve ääres luuakse eelkõige just paiga füüsilise ja samuti performatiivse mõõtme põhjal (Pinkster & Loomans 2024: 4), mida Sten oma minajutustuses kirjeldab. Steni minajutustuse kaudu esitatakse tema reaktsioone just niisugustele aspektidele ümbritsevas keskkonnas ja enda interaktsioonis sellega, mida ta tajub kummastavana. See võte laieneb inimestele, keda Sten selles keskkonnas kohtab. Sohujärve keskkonda asetatud sotsiaalseid kontakte ei kirjelda Sten õieti sellistena, vaid seal kohatud inimesed on esitatud pigem paiga osana, sama kummastava ja võõralt mõjuvana, mitte niivõrd romaanis tegutsevate tegelastena. Steni tädi, kalapüügikaaslane Aadu ja järve teisel kaldal elav puertoricolane Corazón ei toimi romaani ülesehituses mitte kui teised tegelased, kelle kaudu kujutataks Steni inimsuhteid, vaid pigem kui maasiku atribuutid, mille kaudu luuakse just Steni paigatunnet. Need maastiku juurde kuuluvad inimesed on õieti selle kõige enam võõristustunnet tekitavad, peaaaegu et fantastilised elemendid. Seega on nende niisugune kujutamine romaanis ka poeetiline võte, mis seob irduva paigatunde tähenduslikult Steni inimsuhete probleemistikuga, tema võimetusega tõeliselt, ehedalt teise inimesega kontakti leida. Steni tädi, Aadu ja Corazón tekitavad irdumistunnet maastikuna, kuid nende selline positsioon väljendab samas seda, kuidas Sten suhestub teda ümbritsevate inimestega.

Sten kirjeldab ümbruse füüsilisi omadusi, nende tekitatud sensoorseid aistinguid ja enda interaktsiooni ümbrusega, mille representatsioonis on samuti esil just füüsiline mõõde. Samuti esitab ta emotsioone, mida ta ses ümbruses tunneb. Viimaste puhul ei ole ümbrus tüüpiliselt kirjeldatud emotsioonide põhjustaja, kuid need on füüsilise asetatuse kaudu siiski otseselt antud paigaga seotud. Romaani paigapoeetikale olemuslik on nende tahkude – füüsilise ümbruse tajumuste ja sellesse ümbrusse asetuvate emotsioonide – ühendamine, nii et eraldiseisvate aspektide kirjeldused muutuvad üksteise suhtes tähenduslikuks, nagu „Ma asun lähimast maanteest viie kilomeetri kaugusel. Ma kuulen, kuidas tuul kaselehtedes puskleb. See hääl meenutab mulle midagi, aga mulle pole see isegi oluline, et ma ei mäleta, mida“ (Kaus 2007: 16). See näide illustreerib kõnekalt, et kuigi Sten ei ole Sohujärve ääres kaugeltki mitte üksinduses, tajub ja kirjeldab ta ise oma asupaika isoleerituna, inimestest eraldatuna. Samas realiseerub see inimkaugus kogemuslikult hoopis looduskeskkonna tekitatud sensoorse aistinguna, mis on Stenile võõras. Ta paneb seda aistingut tähele kui midagi, mis seda kauget, eraldatud paika määratleb, ning see resoneerub eraldatuse tundega, kuna Sten ei tunne seda aistingut ära – ta ei mäleta, mida see talle meenutab. Füüsilises keskkonnas kogetud aisting laieneb kogemuseks, et tuttavus jääb minevikku ja Sten ei suuda sellega enam ühenduda. Samal

ajal seotakse sellega emotsiooni kirjeldus, kui Sten väljendab oma ükskõiksust mittemäletamise suhtes. Paigaliselt asetatud ükskõiksus teiseneb ükskõiksuseks, mis laieneb Steni elu- ja enesetajule üldse.

Sten kirjeldab tädi maja ja enda tegevusi selles majas niisuguste atribuutide kaudu, mis on mitte üksnes maksimaalselt erinevad tema koduse Tallinna-keskkonnaga võrreldes, vaid milles Sten tajub lausa tädi maja ajavälisust – Steni kogemust sellest majast määrab ka see, et seal pole ühtki kella (Kaus 2007: 13) –: „Mulle on jäänud mu telekava, mida ma harilikult ei kasuta. Ma lehitsen seda. Ma teen sellest suure rulli ja lahtirullunult libiseb ta laua alla. Seal pole muud kui mõned surnud sääsed. Ma usun, et selliseid laudu ei tehta enam kusagil. Nüüd siis, alles nüüd, on mul sellest ükskõik. Või peaaegu ükskõik“ (Kaus 2007: 7). Samal ajal kirjeldab ta enda interaktsiooni nende asjadega täiesti tähendustühjana: ta lehitseb telekava, aga ilma igasuguse sihita, teeb sellest rulli, aga samuti ilma igasuguse sihi ja mõtteta, nii et see interaktsioon suubub eimillessegi. Laua ja telekava juurde, mis olemuslikult tähistavad mingisse teise aega jäävat keskkonda, kuuluvad veel surnud sääsed, millel on potentsiaal mõjuda abjektsena, kuid seegi reaktsioon sumbub ükskõiksusesse, mis samas sellesse ümbrusse paigutatakse, mis sest, et ükskõiksuse emotsiooni väljendab minategelane oma eluolukorra, mitte tädi toa suhtes. Tädi ennast kirjeldab Sten peamise tunnusena tema veidruse kaudu, millele Sten ei tea seletust ega huvitugi sellest: „Tädi itsitab kogu aeg. [---] Mille peale või mille mõjul, seda ma ei tea“ (Kaus 2007: 7). Nagu öeldud, suhestub ta tädiga pigem kui maja osaga, mida ta kogeb afektiivsel, mitte inimsuhete tasandil. Steni kõige vahetum kontakt tädiga on see, kui ühel õhtul peab tädi tema tagumikust puugi välja keerama (Kaus 2007: 27), mis toob taas esile niisuguse interaktsiooni keskkonnaga ja seal elavate inimestega, mis taandub füüsilisele, sensoorsele kontaktile ümbruse võõraste, veidrate, isegi tülgastavate elementidega, mille suhtes Sten samas ei kirjelda mingit reaktsiooni. Puugi tõmbamist ainult nenditakse. See justkui on kokkupuude millegi vastiku ja ohtlikuga, kuid mingit sellist – ega üldse mingisugust – emotsiooni ei esitata. See kontakt justkui on vastik, aga ei ole ka, kui kasutada Epp Annuse väljendit, millega ta Steni ja kogu romaani tundetooni – nn poololekut – iseloomustab („on ja õieti pole ka“ (Annus 2006: 114)).

Tädi majast edasi laieneb ümbrus Sohujärvele, kus füüsilise keskkonna kummastav mõju kasvab. Sohujärv on representeeritud samuti esmajoones selle veidruse kaudu. Esimesena kirjeldab Sten seda kui üht kummalist veekogu (Kaus 2007: 13). Ta kirjeldab järve ka kui ilusat, nimetades selle liivast randa ja vesikupukolooniaid (Kaus 2007: 34). Selle esteetilise poole esiletõstmisega ei seostu aga mingit positiivset emotsiooni. Eelkõige on järv kummastav, hämar, isegi eksootiline. Sohujärve peamine atribuut on Aadu, kellega koos Sten käib järvel

paadiga kala püüdmas. Sellel performatiivsel tasandil muutub ümbrus lausa fantastiliseks. Aadut kujutab Sten muu hulgas järgmiselt:

„Tal on seljas võidunud ja kulunud riided, närune puhvaika oleks justkui läbinud omal nahal kõik Gulagi kannatused, aga võib-olla on ta hoopis pärit veel Mahtra sõja aegadest. Kõige drastilisem kogu selle krempli juures on Aadu soeng. Ta juuksed pole moodsaid puhastusvahendeid näinud vist kakskümmend aastat. Aga igal hommikul seisab Aadu oma häguse peegli ees ja kammib endale pähe Elvis Presley soengu. Kõrbenud ahvinäoga koll, kellel on Presley soeng“ (Kaus 2007: 14).

Aadu kirjutab pööraseid vandenõuteooriaid ja erootikajutte ja räägib järve kohta ebareaalsuseni liialdatud väljamõeldisi.

Sohujärve lõunakallas on Steni jaoks „hämar tsoon, suuremas osas kõrkjate all peidus“ (Kaus 2007: 34). Sten kujutab seda paika otseselt kui arusaamatut, metsikut, ligipääsmatut ja pelutavat: „Sohujärve liivasele lõunakaldale ma üksi ei viitsi või ei taha või ei julge minna. Ma nimelt olen sündinud linnas“ (Kaus 2007: 15). Lõunakalda juurde kuulub José Corazón, kelle isikus kehastub Steni jaoks ümbruse absurdsus. Corazón on Puerto Rico härrasmees, kes elab majas, mille kolhoosi esimees lasi kunagi järve kaldale keset metsi ja soid ehitada. Sten väljendab intensiivset absurdsuse, ebareaalsuse tunnet seoses Corazóni olemasoluga selles ümbruses:

„Tõstsin pilgu ning nägin, et võimatu maja ees seisis inimkogu. Too võimatus oli riietatud helehalli kampsunisse, ta astus ettevaatlikult Kanali libedal kaldal ja tõmbas piipu! Justkui oleks tegu üüratu butafooriaga, suure eksimusega, justkui nõidunuks David Copperfield ennast tahtmatult Kesk-Eesti metsadesse [---]. Millegipärast jäi mulle kohe meelde, et ta püksid olid viigitud, see tundus eriti absurdne“ (Kaus 2007: 37).

Sten nimetab olukorda unenäoliseks (Kaus 2007: 38); Corazóni maja kummituslikuks (Kaus 2007: 81); ta ütleb öösel voodis selle kohtumise üle mõeldes „Corazón ja tema maja ei mahtunud minusse“ (Kaus 2007: 42) ja kordab istuli tõustes kuuldavalt „See pole võimalik. See pole võimalik“ (Kaus 2007: 43).

Samuti kui tädi maja puhul paigutatakse ka Sohujärve võõritavatesse ja kummastavatesse füüsilistesse keskkondadesse representatsioonid emotsioonidest, mis ühest küljest viitavad hingelisele kriisile, mille tõttu Sten on Tallinnast pagenud, kuid mis samal ajal resoneerivad just Steni reaktsioonidega vahetule füüsilisele ümbrusele, luues irdunud paigatunde, mis teiseneb Steni suhteid ja elutaju üleüldiselt haaravaks irdumistundeks. Ometi on iseloomulik, et seoses sellega, mis teda Tallinnast pagendusse viis, ei oska Sten oma tunnet nimetada. Ta viitab üksnes sellele, mis emotsioon see oletatavasti võiks olla – eneseirooniliselt vaadates, teiste arvates –,

mida see aga siiski päriselt ei ole. Ta nimetab endaga juhtunut irooniliselt oma kurvaks looks (Kaus 2007: 9). Aadu täheldab Stenis kurbust, aga Steni reaktsioonist nähtub, et see, mida ta tunneb, ei ole päris täpselt kurbus, kuigi selle lähedane: „„Poiss, mida kauem sa siin oled, seda nukramaks sa muutud," lausus mulle ükspäev Aadu ja mulle tundus see päris tabav" (Kaus 2007: 52). Ka tundeid, mis paigutuvad otseselt sellesse võõrasse keskkonda ja tekivad Steni interaktsioonist sellega, kirjeldab Sten emotsioonide kaudu, mida ta õigupoolest ei tunne, mis ainult sarnanevad tema tõelisele tundele või on kujutatud füüsiliste aistingute kaudu: „Kuigi ma tunnen hetkel ennast nagu puuk, kes on uppunud rasva, mida ei läbista ükskki veresoon, ja kelle tagumik on kellaosuti suunas tagant ära keeratud, laskub Aadu seltsis järvel sõudes mu peale mingi kummaline tunne. [---] Ma ei julge seda rahuks nimetada." (Kaus 2007: 13). Siin kirjeldab Sten enda tunnet ühest küljes võõra keskkonna eemaletõukavuse füüsilise kehastuse, puugi kaudu. Kujutluspilt on arendatud eriti vastikustunnet väljendavaks. Teisest küljest kirjeldab ta tunnet, mida ta ei suuda ära tunda ega määratleda. Ta kirjeldab seda kui kummalist ning suudab seda määratleda vaid kui midagi rahutaolist. Selline ühendus, kus ümbruse element, mis on justkui tajutud tugevat reaktsiooni tekitavana, seotakse seisundiga, kus see seda reaktsiooni ometi ei tekita, loob taas representatsiooni Steni võimetusest ümbrusega tundetasandil haakuda, ümbrusest distantseerumisest. Putukad on selle võtte puhul romaanis korduv motiiv.

Steni võimetus suhestuda võõra keskkonnaga tähendusliku performatiivsuse kaudu on ka emotsionaalsel tasandil seostatud passiivsuse, apaatsusega. Sten kirjeldab oma öid kui igavaid ja ka neid öid täitvaid luupainajaid kui igavaid (Kaus 2007: 9); oma meeleolu ei kirjelda ta intensiivsemalt, kui et tuju pole kiita (Kaus 2007: 35). Passiivsus ja ükskõiksus väljendub sihipärase tegevuse puudumises ses ümbruses: „Katus laseb ühest kohast läbi. Aga mida mina teha oskan" (Kaus 2007: 7), „Igatahes tean, et ma peaksin midagi tegema. Ma teengi. Alles eile tegin. Ma istusin Aadu paadis, kuigi oleksin äärepealt koju jäänud" (Kaus 2007: 35). Ka siis, kui Sten tunneb ennast ümbrusest mitte nii eraldiolevana, näib tema tundeseisund olevat mitte rohkemat kui teatav kergusetunne. Kontakt ümbrusega ei küüni õigupoolest kaugemale sellise kontakti võimalikkuse aimusest, mis ometi ei realiseeru. Füüsiline keskkond, mille kaudu niisugune paigatunne luuakse, ei ole küll sel juhul võõritavalt kummastav ja ootamatu, kuid isegi justkui kõige vahetumas ühenduses füüsilise ümbrusega – üsna optimistlikus meeleolus läbi märja rohu kahlates, keset öövaikust kirjutades –, jääb see hämaraks, uduseks, mittemidagiütlevaks, klaasitaguseks: „Tuleb aga tunnistada, et mõnes mõttes ei tundunudki Aadu maailm mulle täiesti võimatu, täiest üle jõu käiv. Sümpaatne tola ikkagi, mõtlesin ma läbi kastese rohu sumbates. Härra Schwartz! Udu lõi mu põlvede ees kahte lehte ning ma mõtlesin,

et on vist ikkagi üsna nukker kirjutada vaikuses ja üksinduses. Nagu ma isegi praegu teen. Taevas on pime ja pilvitu, klaaside taga heitlevad üksikud eksinud sääsed“ (Kaus 2007: 58–59). Sääsed on siin taas seda klaasitagust keskkonda tähistamas.

Tädi maja ja Sohujärve paigatunne peegeldab niisiis afekte, mis seostuvad võõristuse, vastikuse, ohtlikkusega ning samas apaatsuse, ükskõiksuse, emotsionaalse leigusega, millest tekib just niisugune representatsioon Steni Sohujärve-paigatundest, milles väljendub kontakti puudumine ümbrusega, tundetasandil distantseerumine, irdumine ümbrusest.

3. 3. Paigatunne ja mittekuulumine. Firenze, Zürich, Berliin, Rooma

Kuigi loo kronoloogias eelneb Steni Roomas viibimine tema Sohujärve-pagendusele ning nende vahele jäävad teised Euroopa linnad, kuhu Sten otsustab minna pärast Roomast lahkumist, määrab sündmuste esituse kronoloogia selle, et romaanis loodavate tähenduste mõttes asetub Steni võõraste linnade kogemuse representatsioon juba Sohujärve kogemuse peale. Sohujärve kummastav paigatunne, milles kehastuvad justkui intensiivsetest reaktsioonidest tõukuvad, aga siiski apaatseks, „luidraks“ (nagu Sten ise kirjeldab oma kontakti ümbrusega (Kaus 2007: 81) jäävad afektid, kandub edasi sellele, kuidas luuakse Steni afektiivsed kogemused Euroopa linnades ja eriti Roomas.

Steni ekslemine Firenzes, Zürichis ja Münchenis on esitatud väga tugevalt just paigatunde kaudu. Füüsiline ümbrus on see, millest tingitud sensoorseid aistinguid ja emotsioone kirjeldatakse, kuid need saavad taas tähenduslikuks kui tundeseisundid, milles kajab vastu Steni hingeline kriis. Firenze füüsilist keskkonda kirjeldab ta otsesõnu vastikuna: „Päike tundus olevat hullunud. Mul polnud justkui kuhugi minna, igal pool tundsin ma end olevat väljaspool konteksti. Firenzes oli niisiis eriti vastik: liiga kuum ja liiga valge“ (Kaus 2007: 78). Steni kirjeldus Zürichis viibimisest piirdub ühe lausega: „Sõitsin edasi, Zürichisse jäin kolmeks päevaks, jalutasin sihitult tänavatel, tibutas seenevihma“ (Kaus 2007: 78). Performatiivsel tasandil, Steni interaktsioonis nende võõraste linnadega, tõusevad siin eksplitsiitselt esile afektid, mis seostuvad mittekuulumisega: tal pole kuhugi minna, ta määratleb oma tunnet ses ümbruses kontekstivälisusena. Kui Sohujärve ääres seostus kontekstivälisuse tunne kummastava ümbruse endaga – nagu tädi maja ajavälised elemendid, Aadu oma ootamatute harrastustega, absurdini küündiv Corazón –, siis nüüd laieneb see juba otseselt Stenile endale, tema ise on see, kes on kontekstiväline. Ometi on siingi sellisena kirjeldatud tunne tihedas seoses just sensoorsete aistingutega, mis tulenevad keskkonna füüsilistest omadustest.

Berliinis külastab Sten oma kunagist lähedast sõpra Ervinit, kuid too ütleb, et ei tunne, et oleks enam osaline tema elus: „Mõned aastad tagasi olime me sõbrad, selge. Aga nüüd on mul oma elu“ (Kaus 2007: 81). Afektiivselt seostub viibimine Ervini hiiglaslikus uhkes majas niisiis sellesama mittekuulumisega, kontakti võimatusega, mis kehastub taas Steni suhestumises füüsilise keskkonnaga: „Fakt oli, et ma mõistsin korraga ka ise, et tegelikult ei jäta ma sellele sohvale ühtegi jälge. Isegi sulgkerget mitte. Juba homme ei tea sohva mu tagumiku survest midagi, see on meeldejäämiseks liiga õrn. Luider“ (Kaus 2007: 81).

Paigatunne, mis luuakse Steni Roomas viibides, on määratud tema minajutustuses eksplitsiistselt nimetatud tundeseisunditest, millega jällegi seostuvad reaktsioonid võõritavale, häirivale füüsilisele ümbrusele ning eriti ka võõritav performatiivsus, mis sellesse ümbrusse paigutatakse. Kuigi Steni tundeseisundi kirjeldus Roomas on raamistatud viitega tema suhtekriisi põhjustanud sündmusele ja enesestmõistetavale võimatusele pärast seda rõõmu või rahulolu leida – „Loomulikult võid arvata, mu tänuväärt lugeja, et ma ei tundnud mingit rõõmu või rahulolu ei Firenzes ega Zürichis ega Berliinis. Ega ka tee peal. Ka kojusaabumine ei teinud mu olemist kergemaks“ (Kaus 2007: 83) –, määratleb ta oma Rooma seisundit letargia- ja rahutaolisena: „Ma kardan, et Roomas viibisin ma veel mingis letargias“ (Kaus 2007: 83); „Ehk seetõttu suutsingi õhtul Piazza Campo de'Fioril nõnda rahulikult istuda ja lasanjet helpida“ (Kaus 2007: 83). See rahu ei tähista ometi meeldivat hingelist tasakaasluseisundit, vaid just tuimust ja letargiat, sest nagu Sten ise selgitab, on see tingitud selles, et juhtunu pole ta aju „kõikidesse nurkadesse veel oma hapet tilgutanud“ (Kaus 2007: 83). Sellele viitab ka asjaolu, et selline tunnete representatsioon on taas seostatud sensoorsetest aistingutest tulenevate reaktsioonidega ümbruse ebameeldivatele või kummastavatele omadustele, mis ometi jäävad justkui selliste aistingute pelgaks äratundmiseks, ilma et need Stenis tegelikult tekiksid. Nendingud, nagu „Mind ei häirinud isegi pillimehed“ (Kaus 2007: 83) ja „vaatasin absurdseid Rooma maju“ (Kaus 2007: 83), viitavad võõristusele, ebameeldivusele, mis Stenis ometi eeldatavat reaktsiooni ei tekita. Sten nimetab ka kerguse ja vabanemise tunnet, kuid sellega koos kirjeldab ta tühjusetunnet, mis viitab samuti sellele, et tegemist ei ole hingerahuga, vaid kummalise reaktsioonitusega teda tabanud sügavale kriisile: „Mind oli vallanud imelik tunne. Ilmselgelt imestasin, et veel jalul püsin. Kuid tühjuse ilmnedes pani mind veelgi rohkem imestama õhtu öösse nihkumisega üha süvenev kergustunne. Tundsin, et olen pisut vabam kui enne“ (Kaus 2007: 89); „see imelik ja kahtlemata mitte kõige adekvaatsem vabaduse tunne“ (Kaus 2007: 90).

Imelikkustunne realiseerub Roomas eriti Steni interaktsiooni kaudu selle keskkonnaga, tema kohtumisel Mariaga. Nii, nagu Firenzes nimetab Sten oma enesetunnet

kontekstivälisuseks, tõstab ta Roomas esile iseenda käitumise ja reaktsioonide ebaharilikkust, mis tekib just selles keskkonnas: „Seal Campo de'Fioril tegin ma midagi sellist, mille peale ma ikka aeg-ajalt siiani mõtlen. Mul pole kombeks selliseid asju teha“ (Kaus 2007: 85). Kui Sten kirjeldab oma Rooma-kogemuse keskset hetke – „Aga siis juhtus veelgi imelikum asi, lausa müstiline asi!“ –, on see müstiline asi tema enda teguviis, kui ta jääb Mariale pilku pööramata otsa vaatama, mis on talle endale seletamatu tegu. Kummaline käitumine on ometi lahutamatult seostatud võõra füüsilise ümbrusega: „Mõnel teisel hetkel oleksin ma mürgiselt muianud. [---] Minu hämmastus süvenes, sest Rooma öö läbistas mind, Tiber kandis minust hetkeks läbi oma läppunud nired, Ponte Aventino kivi tundus soe ning Maria vaatas oma linna“ (Kaus 2007: 210). Kuigi keskkonnast tõukudes või vähemalt sellega seostudes, lähtuvad võõruse ja kummastusega seotud afektid seega Roomas eelkõige Stenist endast, tema suhtest ümbrusega, mitte ümbrusest iseeneses nagu Sohujärve paigatundes.

4. Mittekuulumine „Temas“. Irdumine

Kuigi Sohujärve-pagenduses ei viidata eksplitsiitselt Steni mittekuulumise tundele, luuakse representatsioon sellistest afektidest ümbruse rõhutatud võõruse ja veidruse ning sellest tekkiva paigatunde kaudu. Nagu eespool näitasin, luuakse Sohujärve paigatunne peamise poeetilise võttena sel viisil, et ühelt poolt tõstetakse esile Steni füüsilise ümbruse kummastavaid, võõraid atribuute ja tema võimetust ümbrusega tähenduslikult suhestuda ning teiselt poolt paigutatakse sellesse keskkonda emotsioonid, mis seostuvad ebamäärasuse, ükskõiksuse, tuimuse, apaatiaga. Ümbruse võõrus, interaktsiooni võimatus paneb aluse mittekuulumise representatsioonile, samas kui viited Steni ükskõiksusele ja tuimusele kujundavad representatsiooni just niisugustest mittekuulumise afektidest, mida on kõige täpsem nimetada irdumiseks.

Oluliseks elemendiks Sohujärve-keskkonna võõristustunde loomisel on selle äärmuslikud atribuudid, mis küündivad absurdsuse, ebarealistlikkuseni. Ent ümbruse võõruse alguspunkt ei ole Steni jaoks mitte selle omadustes iseeneses, vaid selle suhestumises Tallinnaga. Sohujärve keskkond mõjub Stenile võõristust tekitavalt ennekõike sellepärast, et vastandub Steni harjumuspärasele elukeskkonnale, kuhu paigutub tema paigakuuluvustunne. Niisiis Sohujärve paigatunne, mille põhjal Steni mittekuulumise tunne afektiivsel tasandil luuakse, on määratud Tallinna paigatundest ja sünnib õieti nende kahe paiga omavahelisest suhestumisest. Üleüldiseltki ei saa maapiirkonda või metsikut looduskeskkonda mõista dihhotoomses opositsioonis urbaanse keskkonnaga, lihtsalt mittelinnana või linnast väljaspoolsena, vaid ruraalne ja urbaanne on juba iseenesest üksteisega lahutamatus seoses, olles mõtestatavad vaid üksteisega suhestumise kaudu (Vanolo 2019: 2). „Temas“ on Steni jaoks aga Tallinn eksplitsiitselt Sohujärve paigatundes kohal, nii et võõruse ja mittekuulumise, kontakti puudumise tunne Sohujärve-keskkonna suhtes kannab endas kogu aeg kuulumistunnet Tallinna suhtes ning samal aja kontakti puudumist Tallinnaga, Tallinna eemalolekut. „Fakt, et ma olen üle kuu aja linnast eemal olnud, annab märku mu traagikast“ (Kaus 2007: 47), määratleb Sten oma hingeseisundit just selle eemaloleku kaudu. Eemalolev võib olla tähendusrikas, relevantne ja kogemuslikult võimas ning selles mõttes võib muutuda kohalolevaks (Edensor 2008: 324). Tallinn toimibki Sohujärve paigatundes n-ö eemaloleva kohaloluna, kui kasutada Tim Edensori (2008: 324) määratlust selle afektiivse kogemuse kohta, kuidas materiaalsed keskkonnad, millest ollakse eemaldunud, mõjutavad ja kujundavad mingis paigas kohalolevat. Eemalolev on kohaloleva suhtes selle konstitutiivne väljaspoolsus (Vanolo 2019: 4).

Tallinnal on niisiis Steni Sohujärve-äärses paigatundes konstitutiivne roll. Tallinna-kuuluvus on see, mis eelkõige teeb Sohujärve-keskkonna võõritavaks ja kummastavaks. Seetõttu tõuseb füüsiline ümbrus sensoorselt esile eriliselt intensiivselt, eriti selle hämarus, abjektsus, nagu puugid ja sääsed, ja isegi pelutavus, nagu Sohujärve lõunakallas, ning seetõttu ei kanna ka Steni vähene interaktsioon ümbrusega mingit sihti ega tähendust. Aadu ja Corazón selle ümbruse peaaegu et fantastiliste komponentidena ainult veel teravdavad seda kummalisuse tunnet. Ent mis eriti annab edasi sellesse kummalisse ümbrusse mittekuulumise – ja täpsemalt irduva mittekuulumise – tunnet, on sellesse ümbrusse paigutuvad apaatsed tunded, kuna need määratlevad otsesemalt, milline on Steni suhestumine selle võõrastava ümbrusega afektiivsel tasandil.

Kuna ümbrus on Steni jaoks rõhutatult veider, loob samasse ümbrusse paigutatud emotsioonide leigus ja ebamäärasus representatsiooni sügavast afektiivsest distantsist Steni ja ümbruse vahel. Esitades küll ümbrust just sellisena, mis peaks esile kutsuma afektiivse reaktsiooni, kuid kirjeldades samal ajal tundeseisundeid, mis viitavad reaktsiooni puudumisele, rõhutatakse eriliselt igasuguse kontakti puudumist ümbruse ja Steni tundemaailma vahel. Äärmuslik ümbrus peaks avaldama mõju – ja Sten kirjeldabki seda hämmastavana –, kuid seda mõju ei ole. Ümbrus justkui ei jõua Stenini. Ta küll märkab just hämmastavaid, ebameeldivaid elemente, nagu puugid, aga samas seoses kirjeldab apaatseid tundeid; ta viitab emotsioonidele, mis teda ses keskkonnas valdavad, aga need jäävad ebamääraseks, ta ei oska neile nime anda; ta kirjeldab oma seisundit Sohujärve ääres tunnete kaudu, mida ta õigupoolest ei tunne. Ka meeldivana näivad kokkupuuted ümbritsevaga sumbuvad oma mittemidagiütlevuses Sohujärve hämarasse udusse – nii luuakse Steni ümber justkui emotsionaalne vaakum.

Tallinlase Steni ja Sohujärve terava vastuolu tulemus ei ole niisiis mitte lihtsalt mittekuulumise tunne ses mõttes, et tegemist pole Steni tavapärase elukeskkonnaga, mis afektiivselt ja performatiivselt moodustaks osa tema elavikust, vaid afektiivse sideme puudumine paigaga üldse. Niisugust mittekuulumist kirjeldabki kõige paremini irdumise mõiste, mis ühtlasi viitab sellele, et kuuluvustunne on olnud, kuid see on katkenud. Sohujärve äärde pagemine kehastab Steni kuuluvustunde katkemist, kaotamist – olles võimetu jääma Tallinnasse, kus võiks kuuluvustunnet tunda, ei või ta seda hoopiski tunda Sohujärve ääres, paigas, mis hakkab kehastama tema võimetust üldse ümbrusega tundetasandil haakuda. See kontaktikaotus ulatub tagasi Steni harjumuspärasele elukeskkonnale Tallinnale ning selline irdunud paigatunne laieneb Steni elutunnetusele üldse, tema inimsuhetele ja identiteedile.

Oma Sohujärve-pagenduses kirjeldab Sten irdumisele viitavaid afekte ja isegi kasutab just irdumise sõna, kuid irdumist tajub ta ümbruses – Aadu ja eriti Corazóni juures –, mitte iseendas.

Irdumise taju väljendab Sten otsesõnu Aadu elupaigas, tema toas, mis tundub Stenile samavõrd absurdne kui Aadu enese väljanägemine ja tema kummalised hobid: „Hunnikute viisi pabereid ja raamatuid. Enamasti hallides toonides riietest koosnevaid kuhjatisi. Kontekstist irdunud objekte“ (Kaus 2007: 53). Kontakt Corazóniga kui veelgi absurdsem, „unenäolisem“ (Kaus 2007: 38) kogemus tekitab Stenis irdumistaju, mida ta seekord tajub inimese ja keskkonna vahel. Kuigi Corazón on see, kes Steni arvates ligineb irdumusele, viitab see tõdemus ometi sellele, et Steni jaoks on see küsimus aktuaalne ning mõttekäik käib tegelikult ka tema enda enesetaju kohta: „Väidetavalt ja ka usutavalt miljonär, viiekümne kahe aastane investor, mõtlik põgenik. Meeletu elu, kus on olnud – kui minult küsida – tsipa liiga palju refleksiooni. Kui liiga palju mõelda, hakatakse liginema irdumuse piirile“ (Kaus 2007: 61). Kui Corazón räägib maailma arusaamatusest ja enda osast selles, kirjeldab Sten iseenda eksistentsiaalset kahtlusehetke eraldumistundena, mida Corazóni elupaik temas esile kutsub: „nagu hõljunuks see iseenesest tavalise viilkatusega maja luksusliku butafooriana kusagil öise Eesti kohal kõrges õhus, pilvede vahel vaakumis, kus pole näha maad ega tähti“ (Kaus 2007: 39).

Irdumistunne kui selline on seega Sohujärve paigatundes kohal. Steni Euroopa „tuuril“ tõusevad mittekuulumisega seotud afektid otseselt esile ja lähtuvad otseselt Stenist endast, nii et irduv paigatunne saab eksplitsiitselt ka Steni hingelise kriisi väljenduseks. Nagu eespool näitasin, Firenzes, Zürichis ja Berliinis tekitab võõritav kokkupuude ümbrusega, olgu ebameeldivad sensoorsed aistingud või tõrjuv hoiak vana sõbra poolt, Stenis endas kontekstivälisuse tunde, mida ta otseselt sellisena kirjeldab. Rooma paigatundes saavad irdumise afektid valdavaks. Jätkuvalt kasutatakse võtet, kus veider ümbrus ja Steni enda imelik, seletamatu käitumine ses ümbruses ei suuda samas murda tema letargiat – nagu ta oma seisundit ise määratleb. Kuid see Rooma ümbrusse asetatud letargiaseisund, afektiivne mittesuhestumine ümbrusega, saab täpsema väljundi just selliste Steni kogemuste kaudu, mis peegeldavad irdumise afekti.

Kohtumist Mariaga kirjeldab Sten kui midagi toredat, see näib teda hetkeks elustavat, kuid ometi ei ole tal mingit huvi seda kontakti säilitada: „„Meil on praegu täitsa tore koos olla,“ ütlesin [---]. „Aga ma olen samas üsna kindel, et me ei kohtu enam kunagi““ (Kaus 2007: 209). Selle meeldiva inimliku kontakti kaotamine ei tekita Stenis mingit negatiivset reaktsiooni, õieti üldse mitte mingit reaktsiooni. Ta ütleb Mariale: „„Ma tahaksin teid suudelda. Aga kuna me ei kohtu enam kunagi, siis võin ma teile lihtsalt lehvitada.“ Jumal teab, mida ma silmas pidasin. Ehk tahtsin olla jällegi pisut stiilne“ (Kaus 2007: 210). Sten küll väljendab justkui soovi lähemaks sidemeks Mariaga, kuid selle võimatus jätab ta samas ükskõikseks. Ta küll paneb sõnadesse teatava lähedusigatsuse, kuid tundetasandil on ainult ebamäärasus, tegelikult neiks

sõnadeks põhjust ei ole ja neil pole õieti emotsionaalset tähendust – see on ainult stiilne käitumismaneer. Et selline kontakti puudumine ümbritsevaga, sh inimestega, on siin afektiivsel tasandil Steni poolt otseselt tajutud distantseerumisena, irdumisena, on representeeritud Maria sõnade läbi: „Me libiseme üle teineteise pealispinna ja edasine on ainult igavene kaugenemine“ (Kaus 2007: 210).

Roomas saab niisiis sõnastatud irdumine, mis väljendab afekte, mis valdavad Steni paigatunnet nii Sohujärve ääres kui ka Firenzes, Zürichis, Berliinis ja Roomas. See on tema Tallinnasse jäänud kuuluvustunde kaotamine, millega ei kaasne samas negatiivseid tundeid. Sten ei kirjelda ei üksildusele, ilmajäetusele, rusutusele ega muule taolisele viitavaid meeleolusid. Erinevalt Kaisa Vehkalahti ja Helena Ristaniemi (2022) kirjeldatud kuuluvuse kaotamise kogemustest ei ole Steni suhetes ümbrusega, millega on afektiivne side kaotatud, tegemist ei selle muutumisega mälestuste paigaks ega kaotustunde või kurbusega kunagisest tähenduslikkusest ilmajäämise pärast. Steni mittekuulumine, kontakti kaotamine, on nii totaalne, et ümbritsevaga ei ole enam üldse mingit afektiivset sidet, ka mitte mittekuulumise tunnet. Kui Sten väljendab seda kui kontekstivälisust, kaugenemist, tähistab see just täielikku eraldumist ümbrusest: afektiivselt asub ta ümbritsevast keskkonnast justkui täiesti väljaspool. Ümbrusest tulevad impulsid ei mõjuta teda, neil pole talle mingit tähtsust. Kergusetunne, mida Sten kirjeldab, viitab justkui eemalehõljumisele, mis ühest küljest väljendab Steni teatavat vabanemistunnet teda vaevavast hingelistest kannatustest, kuid samas tähistab ka nii sügavat hingelist üleelamist, et isegi kui mõtted minevikus juhtunust teda veel üles leiavad, jääb kogu senine olemine tegelikult juba kaugele maha: „Kuigi tunnistan, et siin, kus mul tegelikult ei tule millegagi tegelda, kus mõtted mind kõige kergemini üles leiavad, kus uneküllane öö mõjub taeva kingitusena, on mul ühtlasi ka kerge olla“ (Kaus 2007: 52). Roomas tõdeb ta: „Tundsin, et olen pisut vabam kui enne“ (Kaus 2007: 89), kuid sõnastab otseselt, et see tuleneb täielikust eemaldumisetundest sündmuste suhtes, mis hingelise kriisi põhjustasid. Ta ütleb selle kohta: „Ma olin omadega hoopis teisal“ (Kaus 2007: 90). Roomas, kohtumisel Mariaga, kandub see täieliku eraldumise tunne Steni ja ümbruse suhtelt ka otseselt Steni ja teise inimese suhtele. Niisiis kirjeldab pilvede vahel, vaakumis hõljumise pilt, mida Sten kasutab Corazóni maja kohta (Kaus 2007: 39), tegelikult seda kaalutut vaakumisse irdumise tunnet, mis väljendab Steni tundeseisundit tema inimsuhetes ja iseenda elus.

5. Irdumine, inimesed ja identiteet „Temas“

Kui Sten pöördub tagasi Tallinnasse, peegeldab irdunud paigatunne otseselt tema sisemaailmas toimunud muutust. Steni irdumistunne, mis võõrastes paikades oli representeeritud paigatundena, kuuluvustunde kaotusena kummastavas, häirivas füüsilises ümbruses, kandub samavõrd edasi tema kodusesse keskkonda. Kontakti kaotus oma tuttava ja turvalise keskkonnaga on õieti kontakti kaotus oma senise elu ja elutundega, mis väljendub selleski, et koju minnes ei lähe Sten päriselt koju, vaid ema juurde. Kuid mitte sellepärast, et see oleks kodutunnet pakkuv paik, vaid otse vastupidi. Esile tulevad Steni keerulised suhted oma vanemate ja vennaga, mõistmise puudumine, võõrdumine, mis kehastab sedasama eheda kontakti puudumist teiste inimestega, mis viib ka Steni suhte Mirjamiga pöördumatu kaugenemiseni.

Steni Tallinnasse naastes saab selgeks, et irdumistunne ei tulene võõritavatest ümbrustest, vaid õieti Steni inimsuhetest. See osutub mitte ainult Steni kriisi tagajärjeks, vaid õigupoolest selle algpõhjuseks, muutudes romaanis kõikehõlmavaks poeetiliseks kujundiks. Irdumine, mille kaudu Sten otsesemalt või kaudsemalt kirjeldas oma seisundit võõraste ümbruste suhtes, hakkab kujutama Steni elutunnet kõige laiemas mõttes ja saab romaanis käsitletava probleemistiku peamiseks metafooriks.

Kuigi ta on justkui kodus tagasi, hõlmab Steni kontaktikaotus kogu tema Tallinna-elu, tema sotsiaalseid suhteid, väärtusi, staatust, tema kodu, mille varem muutis koduks just staatuse markeerimine: „Haa, mu aktsiad on siiani kõrgel. Mul on alati palju kohti, kuhu tagasi minna. Või kas ikka on? [---] Mu riided seisavad kapi pimeduses ja kaotavad minu lõhna“ (Kaus 2007: 49); „Ühel päeval ma pole enam väsinud, ma olen jälle löögijõus, ma loon edukaid kampaaniaid ja korraldan meeleolukaid koosviibimisi. Grillipidusid õunapuuaias, taustaks neoonvalgustid. Avan külalistele vaate mu kodulinna siluetile“ (Kaus 2007: 65–66); „Elu peab ju minema jälle normaalseks, rööbastesse tagasi jooksma. Otsustasin, et peab jah. Istusin autosse ja sõitsin koju. Imelik on öelda selle korteri kohta nii“ (Kaus 2007: 242). Nii nagu Sohujärve ja teiste võõritavate paikade irdumistunde lähtepunkt oli nende suhestumises Tallinnaga, nende väljaspoolsuses Tallinna suhtes, on ka siin peegelduvas irdumistundes määravaks suhestumine kodu-Tallinnaga, Stenile varem omase Tallinnaga, millest Sten tajub nüüd end väljaspool asuvana. Muutunud elu- ja enesetaju ei tähenda tema vana Tallinna-elu asendumist millegi uuega, vaid just kaugenemist, kuuluvuse katkemist kõige selle suhtes, mida

ta vajab, kuid millega ta enam ei suuda kontakti leida. Paik on justkui raam, mis ühendab endas palju teisi kuuluvusmõõtmeid ja -suhteid (Lähdesmäki 2016), ning nii toimib Steni paigakuuluvuse kaotus, irdumine Tallinnast kui paigast, metafoorina, mis laieneb tema inimsuhete ja enesenägemuse poeetilisele kujutamisele.

Kõige olulisem inimlik suhe, mis on Steni kriisi põhjustaja, on muidugi tema suhe Mirjamiga. Just Mirjami kaugenemist kirjeldab Sten oma hingevaevade põhjusena: „Mirjam on olemas. Ta on alles. Samas on ta kaugel“ (Kaus 2007: 210). Kui ta Mirjamiga viimast korda Helsingis kohtub, viitab ta otseselt Maria lahkumisele Roomas kui paratamatu kaugenemise võrdpildile. Maria eemaldumist kirjeldab ta: „Ta naeratas ja astus trammi. Ta lehvitas mulle vastu. Saatsin teda pilguga, kuni tramm hoogsalt nurga taha keeras“ (Kaus 2007: 210). Sama trammikujund eksplitseerib irdumise Mirjamist: „Juba seisingi Su ukse peal. Kas see ongi kõik, mõtlesin, kas nii kaobki tramm nurga taha?“ (Kaus 2007: 268). Romaani retseptsioon on Steni võimetust teisega olemuslikult suhestuda tõlgendanud ühiskonnakriitiliselt, nähes Steni ülbetes, iroonilistes hoiakutes, tema puberteetlikus egoismis ja vastutusest keeldumises tänapäeva inimsuhete probleemide tüüpnäidet (Teder 2006; Helme 2006; Kiisler 2006). Lauri Pilter (2006) on Steni suhtes veelgi karmim, kirjeldades teda kui inimest, kelle elustruktuurid määrab raha ja kes mõõdab ka truudust ja reetmist rahas. Kuid romaan pakub õigupoolest laiemat tõlgendamisruumi. Kausi loodud irdumise poeetika väljendab ka kahe inimese võõruse, kauguse probleemi iseeneses. Küsimus tõelise kokkukuulumise võimalikkusest või paratamatust kaugenemisest, mis selle kujundi kaudu väljenduse leiab, on üks peamisi probleeme, mille romaan asetab lugeja ette.

Nii nagu Steni Tallinna-kuuluvus on otseselt seotud tema identiteediga, käib sellest kuuluvustundest irdumisega käsikäes tema enesenägemuse murdumine. Mirjami kaotamine ja endise eluviisiga seotud enesemääratlustest eemaldumine mõjutab Steni väärtusi ja enesetaju üleüldiselt:

> „Mul on – oli – on – oli selline kontseptsioon, et mu elus on vähemalt viimased paar aastat olnud kõik nauding. Kuni sinnamaani. See tähendab – siiamaani. Ma nautisin oma tööd, [---]. Ma nautusin oma kodu. Ma nautisin neid poode, kus ma käisin. Ma nautisin Mirjamit. Ma nautisin… jah, kas või sedasama Tiinat seal maatalus. Ma nautisin kokteile [---]. Ma nautisin muusikat [---]. Ma nautisin tõsiasja, et ma olen andekas. Ma nautisin. Just. Enam ma ei naudi. [---] Mis on juhtunud? See küsimus sajab mu kukile vähemalt paar korda päevas. Mõnikord äratab ta mind öösel ja ma ei tunne ennast ära. Ma ei saa aru, kus ma ärkan, aga ma kuulen selgelt seda küsimust. Mis on juhtunud? Mingis mõttes ma tean seda väga hästi, ma lihtsalt viivitan selle väljaütlemisega. [---] Aga ma ei tea, mis on juhtunud *minuga*. Ma tean,

mida öelda, aga öeldu ei kõla enam samamoodi. Nagu oleks mu mõtete kõlarid katki läinud. Olid ilusad kõlarid, olid. Disaini ja heli poolest“ (Kaus 2007: 103–104).

Steni ettekujutus enda erilisest andekusest, edukusest ja staatusest ei toimi enam ega paku enam jätkuvustunnet. Sotsiaalsed suhted ja tõhus hakkamasaamine reklaamimaailmas, mis varem oli täielikult tema kontrolli all, katkevad, kui ta klientidele prahvatab: „Te tulete siia ja arvate, et me teame, kuidas teile kümme protsenti juurde nõiduda. Ei tea. Ma ütlen „ei tea“, makske see kinni. Ja pange oma konkurentidele pomme, lõhkuge nende aknad ja liugtrepid“ (Kaus 2007: 261).

Irdumistunne kui poeetiline võte on Kausi romaanis niisiis väljendusvahend romaani kesksete teemade esitamiseks, laienedes paigatunde representatsioonist kujundiks, mille kaudu käsitletakse kogu minategelase elutunnet ja identiteeti, tema inimsuhteid ja neis kajastuvaid üldinimlikke probleeme.

6. Õppetegevuste eesmärk ja ülesehitus

Õppetegevused on kavandatud eeldusel, et õpilased peavad Kausi „Tema“ kõigepealt iseseisvalt terviklikult läbi lugema, ning lähtuvad teksti analüüsist ja teksti kui terviku tõlgendamisest. Tegevuste käigus loetakse asjakohaseid katkendeid. Õppetegevuste tekstikesksus on kooskõlas gümnaasiumi riikliku õppekavaga, mis sätestab, et „Lugemis- ja tekstitoimingud on jätkuvalt kirjandusõpetuse loomulik ja vajalik alus, sest kirjandust saab õppida vaid lugedes“, ning täpsustab seda kirjanduse õppeaine põhisisu kirjelduses nõudega pöörata erilist tähelepanu ilukirjandusteose kui terviku mõistmisele ning teksti analüüsile ja tõlgendamisele eri vaatepunktidest (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.1). Keskendudes identiteedile, täidavad siin kavandatavad õppetegevused otseselt ka õppekava ettekirjutust seostada teksti analüüs ja tõlgendamine õpilase eluliste olukordade ja kogemusliku taustaga, kasutades kirjandusteose esteetilist tunnetust lähtepunktina õpilase eneseteadvuse arenguks (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.1).

Vastavalt riiklikus õppekavas sätestatule on käesolevas töös välja pakutud õppetegevuste eesmärk niisiis suunatud kirjandusõpetuse kahele põhifunktsioonile: esteetilisele, mis peab kaasa aitama kujundliku keele kui ilukirjanduse väljendusvahendi mõistmisele, ja eetilisele funktsioonile ehk inimlike ja ühiskondlike väärtuste kujundamisele (Susi & Org 2023).

Õppetegevused on teksti- ja täpsemalt tekstipoeetika kesksed, pidades silmas, et ilukirjanduslik tekstipoeetika on kirjandusõpetuse peamine ainesisu. Joosep Susi rõhutab, et mitte ainult esteetiline, vaid ka kirjandusõpetuse eetiline funktsioon lähtub kirjanduse poeetikast, tekstitasandi nähtavaks tegemiseks kui kirjandusõpetuse põhivahendist, mille kaudu toetatakse õpilase kujunemisprotsessi (Susi & Org 2023). Samal ajal on õppetegevused üles ehitatud nii, et tekstitoimingute käigus „keskendutakse lugeja kaasaloovale rollile, tõstetakse esile tema seisukohti ja hinnanguid, rõhutatakse tekstiga suhtlemise tunnetuslikku ja kogemuslikku külge“ (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.1) ning tekstipõhised poeetikaanalüüsi tegevused seotakse tegevustega, mis on suunatud paigatunde ja paigaidentiteedi mõtestamisele õpilase enesekogemuses. Nagu eelnevas „Tema“ paigalisuse analüüsis keskendutakse ka õppetegevustes, nii teksti- kui ka kogemuspõhistes, paigalisuskogemuse afektiivsele komponendile.

Õppetegevuste ülesehitus on kavandatud lähtuvalt sellest, et alustatakse paigatunnet analüüsivatest ülesannetes ning seejärel liigutakse edasi paigakuuluvuse ja -identiteedi

mõtestamise juurde. Paigatunne on õpilase jaoks kõige selgemalt seostatav konkreetsete paiga omadustega ja teiselt poolt vahetult märgatavate ja eristatavate tundmustega, mida õpilasel on märksa lihtsam ära tunda ja kirjeldada – kas kirjanduslikus representatsioonis või enda kogemuses – kui abstraktset kuuluvustunnet. Kuna paigatunne on ka kuuluvustundest ja identiteedist laiem mõiste, saab õpilane esimeses etapis paigalisuse mis tahes aspekte seostada mis tahes psüühiliste nähtustega ega pea neid samaaegselt tähenduslikult eristama. Samas on paigatunde eri mõõtmete põhjalik läbiuurimine eeltingimus selle spetsiifilise avaldumisviisi – paigakuuluvuse – mõistmiseks, mis on omakorda paigaidentiteedi käsitlemiseks möödapääsmatu. Õppetegevuste esimese osa moodustavad niisiis tegevused paigatunde käsitlemiseks, mis hõlmavad suurema mahu, ning teise osa tegevused paigakuuluvuse ja paigaidentiteedi käsitlemiseks. Vastavalt Kausi „Tema“ poeetilisele ülesehitusele, millel tegevuskava põhineb, pööratakse esmalt tähelepanu võõruse, mittekuulumisega seotud paigatundele, et selle pinnalt järgnevalt mõtestada kuuluvustunnet ja identiteeti. Tegevuste ülesehituse üldprintsiip on, et madalama tasandi kognitiivseid toiminguid nõudvad tegevused eelnevad kõrgema tasandi kognitiivseid toiminguid nõudvatele tegevustele, kuigi kõrgema astme tegevustele võivad uue õppesisuga alustamisel taas järgneda madalama astme tegevused. Kõrgema astme oskuste saavutamine ei eelda alati madalama astme oskusi, vaid kõrgema astme oskused võivad madalamate omandamisele omakorda kaasa aidata (Krull 2018: 334). Ülesanded eeldavad eelmistes tegevustes omandatud teadmiste ja oskuste ülekandmist, mis võimaldab ka metakognitiivsete oskuste arendamist.

Õppetegevused järgivad suunatud avastusõppe metoodikat, kus õpilased suunatakse praktiseerimise, kuid ka õpetajapoolse juhendamise kaudu eesmärgiks olevate põhimõtete avastamisele (Krull 2018: 284–285). Õpilase eelteadmised paigalisusest ega sellega seotud mõistevara tundmine ei ole vajalikud. Õpilane konstrueerib oma arusaama peamiste mõistete – paigatunne, paigaidentiteet – mõistesisust ise, õppetegevuste aktiivse osalisena.

Lugemis- ja tekstitoimingud on igas etapis seostatud tegevustega, mis keskenduvad õpilase enese vahetu paigakogemuse analüüsile vastavalt ülesannete eesmärgile. Sel viisil kasutatakse siin kavandatud õppetegevustes ära paigalisuse teema potentsiaali selles, kuidas kirjandusõpetus saab kaasa aidata riikliku õppekava alusväärtustele, mille järgi gümnaasiumihariduse sihiks on õpilase igakülgse arengu toetamine ja väärtushoiakute kujundamine (GRÕK 2023: § 2). Ilukirjanduse inimest kujundavale võimele võib kaasa aidata, kui kirjandusõpetuses õpilase-teksti-pärismaailma suhetes ka see kolmas osapool eksplitsiitsemalt esile tuuakse. Paigalisust uurides saab teksti ja klassiruumist väljapoole jääva maailma õpilase jaoks siduda füüsilise maailma tasandil, st kõige vahetumal kehalisel tasandil,

millele kirjandusõpetus tavapäraselt tähelepanu ei pööra. Kirjandusteooria on kirjanduse keskse ja olemusliku mõõtmena ikka näinud eelkõige abstraktset konstrukti – aega –, kuid mitte ruumi (Moslund 2010). Arusaam kirjanduslikust ruumist kui pelgalt tegevuse taustast peegeldub ka selle mõõtme tagaplaanile jäämises kirjandusõpetuses, kuid paigad kui teksti konkreetne, sensoorne element on õpilasele tema piiratud elukogemust arvestades jõukohasem mõõde teksti analüüsimiseks ning maailma ja enesega seostamiseks (Eggersen 2024: 2).

Õppetegevused on kavandatud nii, et kogemuspõhiseid ja tekstipõhiseid ülesandeid vaheldades ja seostades tekiks rekursiivne hermeneutiline protsess (Eggersen 2024: 8). Korduv kogemuse jälgimine, teadvustamine, tõlgendamine, eelmiste etappide tähelepanekute ja tõlgenduste uuesti ülevaatamine enesekogemuse ja teksti dialoogis loob hermeneutilise ringi, kus teksti ja õpilase kogemuse vahel tekib vastastikku loov suhe (Eggersen 2024: 6). Tehes õppetegevustes nähtavaks teksti, eelteadmiste, kogemuste, refleksiooni ja ümbritseva maailma vastastikseoseid, on ühelt poolt eesmärk kujundada esteetiliselt ja tähenduslikult komplekssemat lugemistegevust, kus õpilasele avaneb üha rohkem sisendeid, tõlgendusi, kogemusseoseid, tunnetuslikke nüansse (Eggersen 2024: 10). Et toetada gümnaasiumi kirjandusõpetuse riiklikus õppekavas seatud eesmärki anda õpilasele oskus kirjandusteoste tekstuaalset maailma „lahti muukida“ (Susi & Org 2023), ei piisa üksnes sellest, et ta oskab kasutada kirjandusteaduslike mõistete ja mõtlemismustrite tööriistu, vaid tähtis on arendada ka enesekogemusele ja tekstivälisele maailmale orienteeritud aktiivset lugemistegevust. Nii toetab lugemis- ja tekstitoimingutega rekursiivselt seostatud enesekogemuse analüüs ka otseselt riikliku õppekava taotlust, et gümnaasiumi kirjanduskursuste lõpuks tunneb õpilane mitmekülgsemalt ja sügavamalt kirjandusteose poeetikat, tekstianalüüsi ja -tõlgenduse eri võimalusi (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.2).

Teiselt poolt ja eelkõige on teksti ja kogemuse hermeneutiline ring mõistagi kavandatud teenima gümnaasiumi keele- ja kirjandusõpetuse kõige üldisemat eesmärki, et õpilane mõistaks keele ja kirjanduse rolli identiteedi alusena (GRÕK 2023: Lisa 1, 1.1), mis on käesoleva magistritöö fookus ja mis viib kogu gümnaasiumihariduse alusväärtuste juurde. Suunates niisuguse ringprotsessi kaudu õpilase teadlikkust kirjanduse, inimese ja maailma olemuslikest suhetest (Eggersen 2024: 15), aitavad siinses magistritöös väljapakutud tegevused õpilasel teadvustada oma mina ja ainulaadsust muutuvas maailmas ning arendavad isiksuslikku suhet kirjandusega. (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.1). Kuidas selline lähenemine avab otsetee gümnaasiumihariduse alusväärtusteni (GRÕK 2023: § 2), on sõnastanud Andrus Org: „Kui liigume ainekeskselt kirjandusõpetuselt õpilasekeskse lähenemiseni, siis nihkubki õpetuslik

kese alusväärtuste ja üldpädevuste suunas ja on iga noore inimese individuaalse ja ühiskondliku identiteedi kujundamisel möödapääsmatu“ (Susi & Org 2023).

7. Õppetegevused paigatunde käsitlemiseks

Kuna paigatunne on siin käsitletavatest paigalisusega seotud psüühilistest nähtustest kõige laiem, algab paigalisuse uurimine õpilase enda kogemuses ja kirjandustekstis sellelt tasandilt. Nii saavad õpilased märgata paigalisuse avaldumisi, ilma et peaksid neid samal ajal tähenduslikult mõtestama või kategoriseerima.

7.1. Paigatunne õpilase kogemuses

Õpilase kogemuse ja teksti vahel kahesuunalise seose loomiseks on esmalt vaja õpilase, paiga ja teksti interaktsiooni, mille tekitab ja mida juhib õpetaja (Eggersen 2024: 7). Õppetegevuste kõige esimene etapp käsitleb õpilase ja paiga suhet, keskendudes õpilase paigatundekogemusele konkreetses füüsilises ümbruses. Väljaspool klassiruumi läbiviidavad tegevused annavad õppimisele avastusliku, pärismaailmale orienteeritud, kogemuspõhise ja õpilast kaasava suuna ning pakuvad õpetajale võimalust kasutada ära kohalikku keskkonda õpitulemuste saavutamiseks (Eggersen 2024: 10).

7.1.1. Märkamine ja kirjeldamine

Et siduda esimese etapi tegevus võimalikult konkreetselt järgmiste tekstitoimingutega, jälgivad ja kirjeldavad õpilased enda paigatunnet niisuguses paigas, mis on võimalikult lähedane „Tema“ minategelase võõritavale paigatundele, et õpilastel oleks lihtsam mõtestada teksti paigatunnet representeerivaid poeetilisi vahendeid ning minategelasega empaatiliselt suhestuda.

Õppetegevuseks on vajalik minna klassiruumist välja paika, mis oleks õpilasele võõras. Sellise kohavaliku eesmärk on luua võimalus õpilase paigatunde seostamiseks „Tema“ minategelase paigakogemusega järgmiste õppetegevuste käigus. Eelistatavalt peaks valitud koht pakkuma ka muid võimalusi kokkupuutepunktideks „Tema“ paigatundega. Võõras paigas on ka lihtsam ümbruse detaile tähele panna. Ülesanne viiakse läbi selles paigas. Arvestamata piiranguid, mille seavad aastaaeg ja ilm, pakun selle korraldamiseks kolm stsenaariumi.

1) Õpetaja läheb koos õpilastega paika, kus õpilased ei ole eeldatavasti varem käinud. Valitud paik võiks olla selliste omadustega, mis erinevad võimalikult palju õpilaste

tuttavatest füüsilistest ümbrustest. Eelistatud valik võiks olla inimese poolt teadlikult kujundamata („metsik“) looduskeskkond, mida saaks järgmistes tegevustes seostada „Tema“ Sohujärve ümbruse paikadega, kuna romaanis on selle ümbruse paigatunne kõige detailsemalt välja arendatud. Sobib ka linnakeskkonna (või muu nn ehitatud keskkonna) mõni selline paik, kus õpilased eeldatavasti ei ole käinud ja mis oma funktsionaalsuselt seostub võimalikult vähe õpilasele tuttavate performatiivsete praktikatega.

2) Õpilased saavad iseseisva ülesande valida igaüks kodu ümbruses üks selline paik, kus ta varem ei ole käinud, ning lahendada ülesanded selles paigas kohapeal. Ülesande iseseisva lahendamise ohuks on, et osa õpilasi fabritseerib ülesande vastused kodust väljumata.

3) Kui eelmised variandid ülesande läbiviimiseks ei ole võimalikud, saab paigana kasutada klassiruumi.

Valitud paigas täidab õpilane töölehe, vastates küsimustele, mis juhivad teda märkama ja kirjeldama enda paigatunnet antud paigas ja antud hetkel, ning võimalusel teeb ümbrusest vastavalt ülesandele fotosid. Küsimuste eesmärk on hõlmata nii paigatunde füüsilist kui ka sotsiaalset ja performatiivset mõõdet (Pinkster & Loomans 2024: 14, Bille & Simonsen 2021: 304). Selles ülesandes suunatakse õpilast märkama paigaga seotud tundmusi, aistinguid, reaktsioone jms pigem intuitiivselt, mitte veel reflekteerivalt-analüütiliselt. Õpilastele antakse töölehe vormis küsmused, millele iga õpilane vastab individuaalselt. Kuna paigatunde käsitlemine keskendub õppetegevustes afektiivsele kogemusele, mis ei ole vahetult eksplitiitselt sõnastatav (Pinkster & Loomans 2024: 4), tuleb õpilasi julgustada vastama vabas vormis (ühe sõnaga või pikema seletusena, emotsioonina või kehalise tundena, assotsiatsioonina, võrdlusena jne) ning vastama küsimustele just nii, nagu nad ise igast küsimusest aru saavad. Eesmärk on vastata võimalikult tabavalt.

Lähtudes Benjamin S. Bloomi koolkonna kognitiivsete õppe-eesmärkide taksonoomiast (Krull 2018: 337), kuuluvad tegevuse õpitulemusi väljendavad kognitiivsed protsessid peamiselt äratundmise ja klassifitseerimise astmele. Õpilane tunneb ümbruses ära paigatunde komponente, kirjeldab ja klassifitseerib neid küsimuste järgi.

Küsimuste järjestus töölehel on selline, et ümbruse konkreetsed, meeltega tajutavad ja eksplitsiitselt sõnastatavad aspektid eelnevad afektiivsele mõõtmele; paigatunde kirjeldused, mis keskenduvad kehalisele kontaktile ümbruse füüsilise materiaalsusega, eelnevad enese positsioneerimisele ümbruses sotsiaalselt ja performatiivselt. Küsimused suunavad õpilast ümbrust detailselt tähele panema; märkama paiga mõju enesele ning enese positsiooni selles

paigas; selekteerima ümbruses enese jaoks esilekerkiva. Küsimuste järjestus püüab samas vältida õpilase muljete ja tundmuste suunamist. Võimalikke küsimusi:

1) Mis paik see on?
2) Mis selles paigas asub?
3) Mida sa ümberringi näed?
4) Mida sa kuuled?
5) Milliseid lõhnu sa tunned?
6) Mida sinu keha tunneb?
7) Mis mulje see paik sulle üldiselt jätab?
8) Kas sulle meeldib see paik?
9) Kuidas sa seda paika kirjeldaksid?
10) Mida see paik sulle meenutab?
11) Millega sa seda paika võrdleksid?
12) Kuidas sa ennast selles paigas tunned?
13) Mida sa selles paigas tegid alates hetkest, kui kohale jõudsid?
14) Mida sa siin veel kavatsed teha?
15) Kui sa peaksid selles paigas veetma mitu tundi, mida sa siin teeksid?
16) Keda sa selles paigas kohtasid?
17) Milline oli sinu kontakt selle/nende inimes(t)ega või looma(de)ga?
18) Tee viis fotot, mis sinu jaoks seda paika kõige paremini edasi annavad?

7.1.2. Tõlgendamine

Enda paigatunde intuitiivsele jälgimisele kohapeal järgneb klassiruumis refleksioon, mille eesmärk on kirjapandud tähelepanekute ja fotode põhjal jõuda kogetud paigatunde kui kõikvõimalikest komponentidest kujuneva üldmulje (Stern 2017: 10) võimalikult täpse sõnastuseni ning esmase analüüsini, millised komponendid ja miks võisid olla sellise paigatunde juures õpilase jaoks määravad. Selle kokkuvõtva mõtestamise jaoks on kõige parem, kui õpilased on saanud ülesannet teha samas paigas. See võimaldab välja tuua paigatunde individuaalsust ning näha paigatunnet kui paiga ja inimese kahepoolset suhet, mis sõltub inimese väärtustest, varasematest kogemustest, eelistustest, tähendustest jne.

Klassiruumi refleksiooni juhivad küsimused, mis aitavad igaühel enda töölehe vastuseid analüüsida ja neist üldistusi teha. Küsimused on suunatud sellele, et õpilane hindaks kvalitatiivselt oma aistinguid, tundmusi, emotsioone; analüüsiks, mis ja miks oli tema jaoks paigas esilekerkiv; analüüsiks mulje seost enda kogemuste ja eelistustega ning enda sotsiaalsete

suhete, tegevuste ja tähendustega selles paigas. Õpilane analüüsib töölehe teatud küsimuste vastuseid ja vastab nende põhjal uutele küsimustele.

Bloomi koolkonna taksonoomia järgi on õppetegevuse tulemuseks analüüsi ja mõistmise tasandi kognitiivsed toimingud (Krull 2018: 335, 337). Õpilane eristab ja organiseerib enda paigakogemuse komponente, tõlgendab neid ja teeb järeldusi.

Lähtudes eelmistest loetletud küsimustest, on võimalikud üldistavad küsimused järgmised. Küsimused liiguvad järk-järgult kõrgema abstraktsioonitaseme suunas. Üldistavad küsimused on koondatud plokkidesse, mis on tähistatud Rooma numbritega. Sulgudes on antud eelmiste küsimuste numbrid, millele õpilane saab vastates tugineda.

I

(Küsimused 2–6, fotod)

Kas nimetasid/pildistasid pigem sinu jaoks meeldivaid või ebameeldivaid asju?

Iseloomusta neid asju täpsema(te) sõna(de)ga: mille poolest on need täpsemalt meeldivad/ebameeldivad?

Mis sa arvad, miks märkasid just neid asju?

II

(Küsimused 2–6, 7–8)

Milline roll oli sinu arvates vastustes 2–6 nimetatud asjadel selles, kuidas paik sulle üldiselt tundus?

III

(Küsimused 1, 9–11)

Üldista, millise tähenduse sa paigale enda jaoks andsid?

IV

(Küsimus 12)

Kas sinu arvates paigale antud tähendus ja sinu enesetunne olid omavahel põhjuslikult seotud?

Kui on seos, kumb põhjustab kumba?

V

(Küsimused 13–15)

Kas nimetasid pigem meeldivaid või ebameeldivaid tegevusi?

Milliseks hindad üldiselt võimalusi, mida see paik sulle pakuks erinevateks tegevusteks?

VI

(Küsimused 16–17)

Iseloomusta üldiselt, millised sotsiaalseid kontakte see paik sulle pakkus?

VII

Kõrvuta oma vastuseid, millise tähenduse sa paigale andsid (III) ja milliseid võimalusi on seal erinevateks tegevusteks (V). Kas vastused on sinu arvates põhjuslikult seotud? Kui jah, kumb põhjustab kumba?

Kõrvuta oma vastuseid, millise tähenduse sa paigale andsid (III) ja milliseid sotsiaalseid kontakte paik pakkus (VI). Kas vastused on sinu arvates põhjuslikult seotud? Kui jah, kumb põhjustab kumba?

VIII

Millised tegurid mõjutasid sinu arvates kõige enam seda, milliseid tundmusi paik sinus tekitas?

Õpilased võivad oma vastuseid võrrelda paaris- või rühmatööna, näidates üksteisele paigast tehtud fotosid. Kuna vastamine nõuab üldistamist ja abstraheerimist, on kasulik iga küsimusteploki vastused ühiselt läbi arutada enne järgmise ploki juurde liikumist, et õpetaja saaks vajadusel aidata üldistusi teha, mitte jääda konkreetsete üksikasjade ülekordamise tasandile. Õpetaja saab mõistagi kasutada kas ainult osa siin välja pakutud küsimustest või nende alusel refleksiooni ühisaruteluna edasi arendada. Näiteks saab veel arutleda selle üle, kas õpilaste jaoks esile kerkinud märkamised on seotud harjumuste, eelistuste, tuttavuse-võõrusega; kuivõrd on paigatunde eri mõõtmete põhjuslikke seoseid võimalik kindlaks teha; kuivõrd on võimalik paigatunnet sõnastada; mis oli küsimustele vastamisel kõige raskem jne.

7.2. Lugemis- ja tekstitoimingud. Teksti poeetiline analüüs ja tõlgendamine

Tekstis avalduva paigatunde poeetiline analüüs keskendub kahele paigale, mille puhul on Kausi „Temas“ paigatunde representatsioon kõige selgemalt esil ja kõige nüansirikkamalt välja arendatud – Sohujärv ja Rooma. Lugemis- ja tekstitoimingud toetuvad eelmistele tegevustele, mis suunasid õpilast teadvustama paigatunde erinevaid tegureid ja nende tähenduslikke seoseid. Selles etapis on õppetegevuste sihiks, et õpilane leiab „Tema“ tekstikatkenditest paigatunde representatsioone, jõuab selle konkreetseid tekstilisi avaldumisviise tõlgendades üldistuseni, milline on minategelase paigatunne, ja sõnastab selle.

7.2.1. Teksti poeetiline analüüs. Paigatunde representatsioonide äratundmine ja kirjeldamine

Kuna õpilased on iseseisvalt läbi lugenud romaani tervikuna, võib tekstikatkendite lähilugemisele eelneda ühine meenutamine. Varasemate teadmiste meenutamisega

aktiveeritakse sobivad mõttestruktuurid enne uue õppesisu käsitlemist (Krull 2018: 291). Enne lugemis- ja tekstitoiminguid meenutavad õpilased koos romaani paiku ja sõnastavad väga üldiselt mulje nende paikade paigatundest nii, nagu see igaühele lugemiskogemusest on meelde jäänud. Eesmärk on suunata õpilase tähelepanu nendele aspektidele, mida ta järgmises õppetegevuse järgus peab märkama detailses teksti analüüsis. Võimalikud küsimused, millele õpilased vastavad ühiselt meenutades:

1) Millistes paikades Sten viibib?
2) Miks ta neisse paikadesse läheb?
3) Kuidas ta end seal tunneb?

Õpetaja esitab küsimused ühekaupa ja liigub järgmise küsimuse juurde siis, kui eelmise vastus on ammendav. Õpetaja paneb tahvlile kirja romaani paigad, mida õpilased nimetavad. Võivad esile tulla ka paigad, mida järgnev analüüs ei hõlma, nagu sõprade kodud, ema kodu, Steni korter jms. Kõigi nimetatud paikade kohta ei pruugi järgmised küsimused olla asjakohased. Sel juhul teeb õpetaja nimetatud kohtadest järgmiste küsimuste jaoks sobiva valiku. Õpetaja suunab õpilasi sõnastama vastuseid kokkuvõtlikult üldistades, mitte teose sündmusi ümber jutustades. Kui vastused on piisavalt kokkuvõtvalt sõnastatud, saab ka need tahvlile iga paiga juurde kirja panna. Eriarvamusi saab õpetaja kasutada selleks, et lasta oma teosest jäänut muljet põhjendada ja juhtida samas tähelepanu iga lugeja erinevale lugejakogemusele ja tõlgendusele.

Olenevalt millise ajalise intervalliga tegevused kulgevad, võib olla vajalik meenutada eelmises etapis omandatud teadmisi, et soodustada õpitu ülekandmist järgnevate tekstitoimingute käigus. Varasemate teadmiste aktiveerimine hõlbustab seoste nägemist uue õppesisuga (Krull 2018: 291). Õpilased võivad meenutada enda paigakogemuse tegevustega omandatut, arutledes selle üle, milliseid uusi teadmisi said nad inimese ja paiga suhte kohta. Kui õpilastele on teada antud järgmine ülesanne, kus paigatunde representatsioone tuleb leida tekstist, saab enne sellega alustamist esitada õpilastele küsimuse, kuidas enne omandatud uusi teadmisi paigakogemuse kohta saab järgnevas ülesandes ära kasutada, lisades sellega õppesisu teadmisele metakognitiivse teadmise. Ülesannete selline ülesehitus, kus tekstitoimingud on pidevalt seostatud enesekogemuslike ülesannete õpiväljunditega, võimaldabki järjepidevalt arendada ka metakognitiivseid oskusi, nagu ka edaspidi osutan.

Järgnevalt peavad õpilased rühmatööna leidma „Tema“ tekstis paigatunde representatsioone ja neid analüüsima, kandes üle eelmises etapis õpitut. Varem õpitu ülekandmine uues situatsioonis eeldab, et õpilane näeb mõlemas olukorras ühiselemente, ning selleks on vaja, et tal on varasemad teadmised ja oskused, mis aitavad neid ära tunda (Krull 2018: 271). Eelnenud

enda paigatundekogemuse analüüs andis teadmise, et paigatunne ei koosne ainult eksplitsiitselt sellisena väljendatud tundmustest-emotsioonidest, vaid ka sensoorsetest aistingutest, kehalistest tundmustest, tähenduslikkusest, performatiivsusest, sotsiaalsetest suhetest jne. Õpitu ülekande kaudu tekib õpilase, paiga ja teksti interaktsioon, kus õpilase ja paiga kogemuslik suhe hakkab kaasa mängima teksti loodavas paigatundes. Õpilase enese paigatundekogemus aitab tal tekstis väljendatavat paigakogemust märgata ja tõlgendada avaramalt. Kirjandusteksti poeetika mõistmise seisukohast aitab õpilase enda vahetu kehalise paigakogemuse seostamine tekstiga avaramalt teadvustada, kuidas paigalisust kui füüsilist ja sensoorset kogemust saab esile tuua keeleliste vahenditega (Moslund 2010). Õpilase suunamiseks kasutatakse küsimuste esitamist, mille eesmärk on käivitada ja toetada seda tõlgenduslikku dialoogi õpilase, tema paigakogemuse ja teksti vahel (Eggersen 2024: 10). Küsimuste eesmärk on ka toetada lugemistoiminguid. Küsimuste esitamine suunab mõtlemisprotsesse ja on tõhus vahend arusaamisega lugemise toetamiseks kõigil tasanditel, nii informatsiooni selekteerimisel kui ka selle organiseerimisel ja järelduste tegemisel (Kängsepp 2014: 48; Kõiv 2021: 76).

Kuna paigatunne avaldub tekstis laiemalt kui selle eksplitsiitse kirjeldusena, peavad õpilased rakendama lisaks reprodutseerivale lugemisele ka järeldavat lugemist. Õpilased peavad kõigepealt teadvustama lugemise eesmärki ja valima sobiva lugemisstrateegia ning lugedes seostama teksti eri osade sisu, leidma peidetud teabeosi, tegema hüpoteese ja neid hindama, tegema järeldusi ja konstrueerima mõttekujutlusi, integreerides neid varasemate teadmistega (Vardja 2010; Kängsepp 2014). Seetõttu on õppetegevust otstarbekas läbi viia rühmatööna. Sotsiaalses interaktsioonis lisanduvad õpilase isiklikule õppesisu tajule kaaslaste kujutlused, mille tulemusel märkab õpilane situatsioonis rohkem aspekte ja õppesisu taju laieneb (Krull 2018: 305). Lisaks sellele panevad rühmaarutelus esile kerkivad vastandlikud kujutlused õpilase enda arusaama analüüsima ning seda rühmakaaslastele edastades peab õpilane enda ideid selgemalt ette kujutama, mis aitab õppesisusse süüvida ja selles paremini seoseid näha (Krull 2018: 305–306).

Bloomi koolkonna taksonoomia järgi on õppetegevuse tulemuseks teadmise (äratundmise ja meenutamise), mõistmise, analüüsi ja hindamise tasandi kognitiivsed protsessid. Õpilane meenutab varem omandatud teadmisi; tunneb tekstis ära paigatunde representatsioone; tõlgendab neid, tehes loetust järeldusi; võrdleb neid enda paigatunde komponentidega ja klassifitseerib; hindab oma toimingute tulemuslikkust.

Tekstis avalduva paigatunde äratundmine keskendub romaani paikadele ja olukordadele, kus paigatunne on kõige rohkem esil ja ulatuslikumalt välja arendatud: minategelase

Sohujärve-pagendus ja viibimine Roomas. Et teksti poeetiliste vahendite üldistuse ja tõlgenduseni jõudmiseks on vaja analüüsida tekstikatkendeid, mille maht ei võimalda, et iga õpilane need läbi töötaks, tuleb teksti detailseks analüüsiks töö rühmade vahel ära jaotada. Igale rühmale jaotatakse „Tema“ teatud tekstikatkend(id), nii et iga rühm töötab minategelase paigatundega ühes paigas: Sohujärve ümbrus koos tädi maja ja Aaduga, Sohujärve lõunakallas Corazóni majaga, Rooma. Sobivad katkendid on järgmised: Sohujärve ümbrus lk 7, 13–15, 51–52; Sohujärve lõunakallas lk 15, 34–37; Rooma lk 83–84, 89–93 (Kaus 2007).

Ülesande esimene etapp nõuab vastamist madalama kognitiivse tasandi küsimustele, millele on vastus tekstis olemas (Kängsepp 2014: 53). Õpilased loevad esmalt enda katkend läbi ja nimetavad paiga, kus minategelane selles katkendis viibib. Sel viisil suunavad õpilased tähelepanu paiga representatsioonile, kuigi esialgu loevad õpilased pindmiselt. Järgnevalt loevad õpilased katkendi uuesti ja märgistavad tekstikohad, kus väljendub, milline on minategelase suhe tema ümbrusega. Kuna ülesanne eeldab detailset lähilugemist ja loetu üle arutlemist, on sobiv lugeda rühma koostöös lõigukaupa. Näiteks võivad õpilased katkendi lõike kordamööda ette lugeda, samal ajal kui teised märgivad tekstis leitud paigalisuse representatsioone. Pärast iga lõigu lugemist jagatakse igaühe tähelepanekuid ja arutletakse nende üle, et avastada paigalisuse tekstiline avaldumine kõige laiemas mõttes.

Ülesande järgmise etapina vastavad õpilased kõrgema kognitiivse tasandi küsimustele, mis nõuavad teksti põhjal oletuste ja järelduste tegemist, loetu tõlgendamist, teksti eri osade sisu seostamist, tekstist saadud teabe seostamist varem omandatud teadmistega (Vardja 2010; Kängsepp 2014: 53). Õpilased lähtuvad enda paigakogemuse töölehe küsimustest (ptk 7.1.1), kuid kasutavad nüüd samu küsimusi romaani minategelase Steni kohta ja kategoriseerivad tekstist leitud paigalisuse representatsioonid selle järgi, millisele küsimusele iga äramärgitud tekstikoht vastab Steni seisukohast. Sellega seostavad õpilased leitud tekstikohad tähelepanekutega, mille nad tegid iseenda paigakogemuse põhjal esimese õppetegevuse käigus, viibides endale tundmatus ümbruses. Igale küsimusele ei pruugi igas katkendis vastust väljenduda, kuid õpilaste eesmärk on tekstist võimalikult palju vastuseid välja lugeda. Küsimuste eesmärk on panna õpilased meenutama paigatunde erinevaid aspekte ning selle kaudu suunata teksti paigalisust tõlgendama avaramalt kui eksplitsiitsed paigakirjeldused. Rühmas töötades saavad õpilased üksteist täiendada ja omavahel leitud tekstikohtade tähenduslikkuse üle arutleda.

Töötamine samade küsimustega kui iseenda paigakogemust kirjeldades aitab avardada tekstilise paigalisuse taju, asetades õpilase eksplitsiitselt interaktsiooni nii teksti kui ka enese paigakogemusega. Kogemus- ja tekstipõhise õppetegevuse ühiselemendi esiletoomine aitab

aktiveerida metakognitiivset teadmist, nii et õpilane saab kogemuslikus õppetegevuses omandatud teadmisi teadlikumalt uude olukorda üle kanda.

Rühmade tegevuse tulemusi üle vaadates saab vajadusel õpilasi suunata teksti paigalisuse avarama mõistmise poole just sellise ülekande toetamise kaudu. Enne kasutatud küsimused soodustavad ülesande tulemuste hindamist rühmade endi poolt, juhtides tähelepanu võimalikele lünkadele, kus paigatunde representatsioone ei ole tekstis ära tuntud, ning näitavad kätte eneseregulatiivseid samme tulemuse täiendamiseks. Õpetaja saab eneseregulatsiooni toetada küsimustega: millistele töölehe küsimustele ei leidnud rühm tekstist vastust; mis võis olla selle põhjus; mida saaks teisiti teha, et küsimustele täielikumad vastused leida, jne. Kui enne ei ole õpilased tekstis välja toonud, mida Sten antud paigas teeb ning kellega ja kuidas suhtleb, meenutavad küsimused varem omandatud teadmist, et inimese suhe paigaga väljendub ka performatiivsel ja sotsiaalsel tasandil. See arendab eneseregulatsiooni ka lugemisoskuse mõttes, kui eelneva ülesande küsimuste uuesti kasutamine teeb nähtavaks vajaduse teksti uuesti lugeda, otsida teatud tekstiosi, seostada varasemaid teadmisi teadlikult tekstist saadava teabega. Järeldav ja kriitiline lugemisoskus tähendab oskust teadvustada lugemise eesmärki ja valida sellele vastav lugemisviis, sealhulgas käsitleda teksti eri osi eesmärgikohaselt ning vajadusel tekstis edasi-tagasi liikuda (Vardja 2010).

7.2.2. Paigatunde representatsioonide tõlgendamine

Selle etapi õppetegevuste eesmärgid on suunatud eelkõige mõistmisele ja sünteesile, kuigi nende kognitiivsete protsessidega seoses õpilane ka meenutab ja analüüsib. Tegevuste õpitulemusena õpilane meenutab varasemaid teadmisi; organiseerib teksti paigatunde representatsioone; tõlgendab neid, tehes loetust järeldusi; loob kujutlusi teksti paigatundest ja selgitab neid; võrdleb oma kujutlusi teiste omadega; summeerib ja üldistab teksti paigatunde komponente ning sünteesib teksti paigatunde kui üldmulje.

Tegevust saab jätkata samade rühmade koostööna. Esmalt kirjeldavad õpilased loetud katkendi paigatunde taju pigem intuitiivselt. Õpilased vastavad nendele eelmise ülesande küsimustele, millele vastavat tekstikohta ei leidunud, või ka täiendavad vastuseid, tuginedes enda kujutlusele sellest, missugune on Steni suhe ümbrusesse, nii nagu õpilased seda tõlgendavad. Õpilased peavad niiviisi tekstiliselt loodud paika ette kujutama, nt millised sensoorsed aistingud (mida tekstis ei ole nimetatud) võivad antud paigas Stenini jõuda; milliseid aistinguid võib Sten kõige tugevamalt tähele panna; kas Stenile meeldib see ümbrus; mida ta seal võiks teha (lisaks tekstis esitatule) jne. Kuna vastused esitatakse rühmatööna, peavad rühma liikmed üksteisele oma kujutlusi selgitama ja arutlema erinevate võimalike

ettekujutuste üle. Sel viisil saavad õpilased täiendada üksteise tekstitaju, järeldusi, märgatud tõlgendusvõimalusi, kuid samuti aitab eri lugejate tõlgenduste kõrvutamine tuua esile lugeja kaasaloovat rolli ilukirjandusteose mõistmisel ning tõsta esile õpilase kui lugeja seisukohti ja hinnanguid (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.1). Ülesande tulemusena toob rühm välja, millise küsimuse puhul oli rühmaliikmete arusaam Steni paigakogemusest kõige enam kokkulangev ja millise küsimuse puhul kõige enam lahknev, esitades ka võimalikud põhjendused.

Järgnevalt teevad õpilased kirjelduste põhjal üldistusi, mis suunavad looma kujutlust teksti paigatundest kui selle kõikidest komponentidest moodustuvast üldmuljest (Stern 2017: 10) ja visandama selle tähenduslikke seoseid Steni isikuga. Et enese paigakogemuse refleksioon saaks tekstimõistmist avardada, võivad õpilased esmalt uuesti pöörduda küsimuste juurde, kus iga õpilane sõnastas üldistusi enda paigakogemusest (küsimuste plokid I–VIII ptk 7.1.2). Õpilased võivad teha enda kogetud paigatundest kokkuvõtte ja esitada selle rühmakaaslastele. Kokkuvõtteks sobivad näiteks järgmised küsimused:

1) Iseloomusta ühe sõnaga, kuidas paik sulle tundus?
2) Milline paiga omadus mõjutas seda kõige rohkem?
3) Missugune sinust tulenev tegur mõjutas seda kõige rohkem?
4) Mis mõjutas kõige rohkem seda, millise tähenduse paik sinu jaoks omandas?

Olles meenutanud teadmisi paigatunde erinevate mõõtmete ja nende tähenduslike seoste kohta, vastavad õpilased järelduslikele küsimustele loetud tekstikatkendi paigatunde kohta. Järeldamist nõudvad küsimused aitavad loetut töödelda ja varasemate teadmistega siduda (Kõiv 2021: 78). Õpilased tuginevad peatükis 7.2.1 ja 7.2.2 kirjeldatud õppetegevustes vastatud küsimustele, kus nad kirjeldasid minategelase paigatunde üksikaspekte tekstis äratuntud representatsioonide ning enda järelduste abil. Võimalikud küsimused teksti paigatunde tõlgendamiseks, millele õpilased vastavad, on järgmised.

1) Millisena Sohujärv / Sohujärve lõunakallas / Rooma Stenile tundub?
2) Millised paiga omadused seda tunnet tekitavad?
3) Võta kokku ja üldista, mis iseloomustab tegevusi, mida Sten selles paigas teeb?
4) Millise tähenduse Sten neile tegevustele annab?
5) Võta kokku ja üldista, mis iseloomustab Steni kontakte teiste inimestega selles paigas?
6) Millise tähenduse Sten neile kontaktidele annab?
7) Kuidas Sten ennast selles paigas tunneb?
8) Millised Steni omadused seda mõjutavad?

Õpetaja peab vajadusel suunama õpilasi vastama minategelase Steni vaatenurgast, kirjeldama Steni kogemust, mitte lihtsalt paika kirjeldama. Õpilased arutlevad rühmas ja

sõnastavad selle tulemusena ühised vastused. Küsimuste õppe-eesmärk on suunatud tõlgendamisele (mõistmisele) ja üldistavale sünteesile, kuigi see eeldab ka analüüsivat eristamist ja organiseerimist. Eelmistes õppetegevustes on õpilased enesekogemust analüüsides rakendanud üldistamist aste-astmelt. Siin saavad õpilased seda oskust üle kanda kõrgemat abstraktsiooniastet nõudvate seoste leidmiseks ja sõnastamiseks. Et aktiveerida metakognitiivset teadmist, kuidas üldistuseni jõuda, saab ülesande lahendamiseks vajaliku toimimisviisi üle koos arutleda enne rühmatööülesande alustamist. Metakognitiivsete oskuste arendamiseks on koos teadmiste ja oskustega tarvis õpilastele õpetada ka seda, kuidas neid teadvustada ja nende kasutamist analüüsida (Krull 2018).

Ülesande tulemusena esitavad rühmad enda vastused kogu klassile. Kui suunata õpilasi üldistama ja vastama väga kokkuvõtlikult, saab vastused tahvlile kirja panna ning võrrelda Steni paigatunnet eri paikades ja paigatunnete tähenduslikke seoseid Steni isikuga. See loob seose õppetegevuste etapiga, kus õpilased analüüsivad Steni paigakuuluvust, mis eeldab paigatunde mõtestamist just tema isikust lähtuvalt.

7.3. Tekst ja kogemus

Teksti paigatunde tõlgendamine nii, et õpilase enda vahetu paigakogemuse analüüs aitab teksti mõista rikkalikumalt tajutud komponentide ja nende tähendusseoste koosmõjus, on hea alus liikumaks edasi paigakuuluvuse ja -identiteedi käsitlemisele, mis nõuab inimese ja paiga suhte mõistmist abstraktsemal tasandil. Selleks pakun välja multimodaalse ülesande teksti tõlgenduse kokkuvõtteks ning ülesande kogemusliku ja teksti paigatunde võrdlemiseks. Nende ülesannetega saab õpilane eelmised õppetegevused kokku võtta ning mille põhjal saab ka järgnevalt jõuda paigatunde kui mõiste sisuni ja mõiste sõnastamiseni.

Selle etapi õppetegevuste tulemusi väljendavad kognitiivsed toimingud kuuluvad mõistmise ja sünteesi astmele. See on õpitulemuste tasand, mis on kogu siinse paigatundekäsitluse taotletavaks lõppsihiks. Õpilane sünteesib kujutluse teksti paigatundest; tõlgendab ja võrdleb enesekogemuslikku ja teksti paigatunnet.

Teksti poeetilise analüüsi ja tõlgendamise kokkuvõtteks sobib hästi kollaaži tegemine. Õpilased teevad samade rühmade ühistööna kollaaži, mis peab kujutama seda, millisena tundub Stenile Sohujärv / Sohujärve lõunakallas / Rooma. Kollaaži täienduseks võivad õpilased valida ka muusika või helitausta, mis vastavat paigatunnet väljendab. Õpilased peavad end kujutlema Steniks ning väljendama, millist tunnet paik tekitab, mitte reprodutseerima paiga omadusi iseenesest. Selleks on hea anda õpilastele kollaaži tegemiseks sellised materjalid (näiteks vanad

ajakirjad, eri värvi ja eri tekstuuriga paber vms), millega ei ole võimalik paiga omadusi otseselt kujutada. Kollaaž kujutab õpilaste kujutlust teksti paigatundest kui sellisest, kui üldmuljest (Stern 2017: 10), mitte selle üksikuna analüüsitavatest aspektidest. Et paigatunne kui üldmulje ei ole oma afektilise olemuse tõttu sõnastatav, saavad õpilased kasutada visuaalseid või ka auditiivseid vahendeid, mis võimaldavad afekti lähemalt väljendada kui verbaalne kirjeldus. Samas peavad õpilased ülesande täitmiseks looma teksti paigatundest tervikliku kujutluse ega saa jääda üksikaspektide loetlemise juurde. Nii võimaldab kollaaži tegemine paigatunnet analüüsivatele ülesannetele järgnevat sünteesi tasandit, väljendades paiga ja inimese suhte terviklikkust, paiga eri aspektide ühtset koosmõju. Paigatunnet ei saa lõpuni mõista paika selle elementideks või selle inim- ja füüsiliseks mõõtmeks jaotades (Nelson jt 2020: 237).

Erinevate märgisüsteemide kasutamine on kirjandusõpetuses osutunud väärtuslikuks, kuna verbaalsed väljendusvahendid ei suuda alati mõtteid ja tähendusi tabada ning teisalt loob märgisüsteemide omavaheline suhestumine uusi tähenduskihte (Whitin 2009: 411). Visuaalsed kunstivormid on ses mõttes eriti kasulikud siin käsitletavate paigaliste kogemuste peegeldamiseks, mis oma afektilisest olemusest tulenevalt ei lase end verbaalselt sõnastada. Samuti on kunsti kasutamist pedagoogikas nähtud vahendina, mis on vähem piiratud ettemääratud tähenduste ja üheste normatiivsete teadmisviisidega, andes õppimisele loova mõõtme, kus tekivad sotsiaalsed ristumiskohad ning individuaalse ja kollektiivse tähenduse dialoogiruumid (Whitelaw 2021). Jessica Whitelaw (2021) on paberist väljalõigatud kollaaži iseloomustanud kui pedagoogikavahendit, mis julgustab mõtlemise muutust just seetõttu, et kollaažile kui kunstivormile on olemuslik vastustada fikseeritud ja ette teada tähendusi. Tänu sellele on kollaažil potentsiaal kõigutada teadmise ühest kindlust ja õpetaja positsiooni teadmise ainsa valdajana. Whitelaw peab seda eriti relevantseks kirjandusõpetuses, kus teadmisviiside ja tõlgenduste paljususega tegelemine on keskse tähtsusega. Lisaks sellele peavad õpilased kollaaži tehes võtma aktiivse rolli tähenduste eritlemisel ja konstrueerimisel, kuna nad on sunnitud tähenduse tükkhaaval kokku panema heterogeensete osade inkongruentses ühenduses, mis lõhub diskursuse pidevuse ja muudab lugemisviisi (Whitelaw 2021).

Teksti ja kogemuse seost kokkuvõtvaks ja eksplitsiitselt nähtavale toovaks õppetegevuseks on sobiv nende asetamine võrdlevasse vaatesse. Olles iseenda ja teksti paigatunnet tõlgendanud samade küsimuste põhjal, saab õpilane neid tõlgendusi, mille ta on eelmistes õppetegevustes järk-järgult kujundanud, hõlpsasti võrrelda üldistaval tasandil. Võrdlusega saab kõige paremini kokku sõlmida kogemuse ja teksti korduva tähelepanemise, kirjeldamise ja tõlgendamise hermeneutilise ringi, kus protsessi järk-järgult täiendades ja uuesti üle vaadates on õpilane

jõudnud mõtestatud ettekujutuseni inimese ja paiga suhtest. Seega saab niiviisi kõige otsesemalt toetada kirjandusõpetuse riikliku õppekava põhimõtet rõhutada tekstiga suhtlemise tunnetuslikku ja kogemuslikku külge (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.1). Ka Andrus Org tõstab esile sellise lähenemise vajalikkust: „[---] on tähtis lävida sõnakunstiga ka tunnetuslikult, väärtustada sealjuures õpilast kui lugejat [---]. Kindlasti tuleb suunata õpilast sügavamalt analüüsima iseenda ja kirjanduse suhet, näidata, et kirjandust saab mõista ja mõtestada oma kogemuste ja elamuste kaudu [---]“ (Susi & Org 2023).

Kuna selle õppetegevuse käigus on vaja töötada iseenda paigakogemusega, võrdlevad õpilased enda ja teksti paigatunnet individuaalselt ja kirjutavad sellest lühikese arutluse. Kuna arutlus eeldab sidusa mõttekäigu sõnastamist, peab õpilane selleks paigatunde eri aspekte tähenduslikult seostama, selle asemel et vastata eraldiseisvatele üksikküsimustele. Et luua seos tegevuste järgmise etapiga, kus õpilased töötavad paigakuuluvuse ja -identiteediga, keskendub võrdlus paiga tähenduslikkusele inimese jaoks ja inimesest lähtuvalt. Õpilased peavad rakendama eelnevate üldistavate tõlgenduste tulemusi. Võrdlus võtab need kokku niisugusel viisil, mille pinnalt järgnevalt määratleda ja sõnastada paigatunne kui mõiste. Selleks on arutluse eesmärk tuua välja järgmised fookuspunktid.

1) Õpilane võrdleb, millised on olulisemad tegurid, mis mõjutavad tema enda kogetud ja Steni paigatunnet.
2) Õpilane võrdleb, mis mõjutas seda, millise tähenduse ta kogetud paigale omistas ja mida antud paik Stenile tähendab.
3) Õpilane toob välja, kuidas mõjutas tema enda ning Steni isiksus ja isiklik taust suhet antud paigaga.

Kuna õpilased tegid enda paigakogemuse ülesande samuti võõras paigas, võib välja joonistuda ühisjooni Steni võõritava paigatundega. Sel juhul saab seda järgnevalt ära kasutada kui mittekuulumise tunnet, mis juhib paigakuuluvuse käsitluse juurde.

7.4. Paigatunde mõiste

Paigatunnet käsitlevate õppetegevuste lõpptulemusena visualiseerivad õpilased paigatunde mõiste sisu sele abil ja sõnastavad paigatunde mõiste tähenduse. Õpitulemusi väljendavad kognitiivsed tegevused on sünteesivad: õpilane sünteesib paigatunde mõiste sisu ja mõiste definitisiooni.

Olles avastanud erinevaid komponente, mis paigatunnet kujundavad, ja uurinud nende omavahelisi seoseid ja koosmõju, joonistavad õpilased rühmatööna paigatunde sele. Sele peab

näitama, millistest teguritest paigatunne koosneb, milliseid eri mõõtmeid need hõlmavad ja kuidas omavahel suhestuvad. Sele aitab esile tõsta õpilaste peades kujunenud skeeme ja teadmisi loogiliselt struktureerida, piltlikustades kontseptsioonide põhitunnuseid ja ülesehitust (Oakley jt 2022: 154). Sele koostamiseks peab õpilane tooma välja olulised kategooriad ja neid omavahel võrdlema, selleks et mõista nende erinevusi ja alusseoseid (Oakley jt 2022: 154). Alustada võib paigatunnet kujundavate tegurite ühisest meenutamisest. Seejärel mõtestavad õpilased nende asetust ja omavahelisi suhteid paigatunde mõistesisus, kujutades seda selena. Kuna õpilastel on juba ettekujutus paigatunde kontseptsioonist olemas, on kasulik mitte anda sele põhja ette, vaid õpilased koostavad sele ise (Oakley jt 2022: 255). Õpetaja juhib tähelepanu küsimusele, kuhu asetub selel inimene, kes paigaga suhestub.

Lähtudes selest, püüavad õpilased sõnastada paigatunde määratluse, mis hõlmaks selel väljajoonistatud aspekte. Mõiste sõnastust võivad õpilased mõelda esmalt rühmades ning seejärele saab iga rühma määratluse üle arutleda, hinnata pakutud määratluste ammendavust, täpsust jne, et jõuda ühise sõnastuseni, mis hõlmaks vajalikke ja piisavaid aspekte.

Kuna ei ole olemas üldaktsepteeritud kohatunde definitsiooni, ei pea õpilased jõudma mingi kindla sõnastuseni. Õpetaja peab silmas pidama, et inimese ja paiga suhe võib olla erinevat laadi, hõlmates füüsilist, psühholoogilist, emotsionaalset ja kogemuslikku mõõdet, ning paigatundes on paiga elemendid, nagu emotsioonid, tähendused, intentsioonid, kogemused, tegevused, pigem tajutud ruumiliselt kokku koondatuna, mitte neid ei omistata paigale eraldiseisvalt (Nelson jt 2020: 237). Seepärast on õpetajal hea lähtuda Bradley Jorgenseni ja Richard Stedmani määratlusest, mille järgi paigatunnet võib mõista kui üldist hoiakut teatud ruumilise ümbruse suhtes (Jorgensen & Stedman 2001: 233), või Allison Sterni definitisioonist, mille järgi paigatunne on üldmulje sellest, mida inimene teatud paiga suhtes tunneb (Stern 2017: 10).

8. Õppetegevused paigakuuluvuse ja paigaidentiteedi käsitlemiseks

Selle etapi õppetegevuste eesmärk on juhtida õpilast paigaidentiteedi mõistmise ja iseenda paigaidentiteedi mõtestamise juurde. Paigatunde käsitluselt liiguvad tegevused esmalt paigakuuluvuse juurde. Vaadeldes paigakuuluvust – nii Kausi „Tema“ minategelase kui ka õpilase enese paigakuuluvust – kui afektiivset ja emotsionaalset nähtust seejärel selle enesemääratluslikust küljest, jõuab õpilane paigaidentiteedi mõisteni ning iseenda paigaidentiteedi refleksioonini. Õppetegevuste eesmärgina loob õpilane kogemuse ja teksti vahel vastastikku loova suhte (Eggersen 2024: 6). Tekstiväline kogemus arvardab teksti poeetilist tajumist ning teksti paigakuuluvuse ja identiteedi representatsioonide uurimine toetab õpilase kuuluvuse kogemist ja identiteeti tekstivälises maailmas. Peamine kasu, kuidas õpilase pärismaailma kogemuse ja teksti interaktsioon saab toetada õpilase paigaidentiteeti, on teadlikkus paigast, mida teksti ja vahetult kogetava füüsilise paiga seoste nähtavakstegemine aitab kujundada (Eggersen 2024: 15).

8.1. Lugemis- ja tekstitoimingud. Teksti poeetiline analüüs ja tõlgendamine

Õpilased saavad paigakuuluvust ja -identiteeti uurides üle kanda oskusi, mille nad on omandanud paigatunnet analüüsides, kus ülesanded liikusid järk-järgult madalama kognitiivse tasandi küsimustelt kõrgema tasandi küsimuste juurde. Selle osa õppetegevuste õpitulemusi väljendavad kõrgema, mõistmise ja sünteesi tasandi kognitiivseid toiminguid. Õpilane tõlgendab ja klassifitseerib teksti paigakuuluvuse ja -identiteedi representatsioone; teeb teksti põhjal järeldusi; tõlgendab, summeerib ja võrdleb teksti paigatunde ja paigakuuluvuse representatsioone; selgitab oma tõlgendusi; sünteesib arusaama teksti minategelase paigaidentiteedist.

Esmalt võtavad siin väljapakutud tegevused aluseks minategelase Steni paigatunde analüüsi, mis oli eelmiste õppetegevust tulemus ja mida õpilased uurivad järgnevalt kuuluvustunde perspektiivist.

Et suunata õpilasi mõtlema paigatunde seostele paigakuuluvusega, on eesmärk võrrelda ühelt poolt romaani minategelase Steni Sohujärve / Sohujärve lõunakalda / Rooma paigatunnet ja mittekuulumise tunnet ning teiselt poolt tema kuuluvustunnet Tallinnas ja Tallinna-paigatunnet. Et Tallinna puhul ei ole romaanis kirjeldatud Steni ümbruse füüsilisi kvaliteete ega Steni tundeid või hinnanguid oma ümbruse suhtes, ei alusta õpilased Tallinna paigatundest laias mõttes ega uuri üksikasjalikult paigatunde representatsioone samal viisil kui Sohujärve /

Sohujärve lõunakalda / Rooma puhul, vaid keskenduvad kõigepealt paigakuuluvusele. Steni kuuluvustunne Tallinna suhtes avaldub romaanis performatiivsel ja sotsiaalsel tasandil. Nende performatiivsete ja sotsiaalsete kuuluvustunde väljenduste põhjal tehakse seejärel järeldusi Steni Tallinna-paigatunde kohta laiemas mõttes ning võrreldakse seda Sohujärve, Sohujärve lõunakalda ja Rooma paigatundega.

Õpilased loevad esmalt tekstikatkendeid, kus Sten kirjeldab oma elu Tallinnas ja kus avalduvad Steni hoiakud tema Tallinna-eluviisi suhtes. Sobivad katkendid on lk 49–51 ja lk 102–103 (Kaus 2007). Seejärel leiavad õpilased rühmatööna katkenditest Steni kuuluvustunde väljendusi ning seostavad need kategooriatega, mis väljendavad paigakuuluvuse määravaid komponente: turvatunnet, tuttavust ja kontrolli (Boccagni & Duyvendak 2021). Õpilased ei pea üksnes leidma vastavaid tekstikohti, vaid neid tõlgendama, tehes loetu põhjal järeldusi. Seejuures saavad õpilased üle kanda eelmiste õppetegevuste käigus omandatud oskusi. Metakognitsiooni toetamiseks on kasulik enne ülesande lahendamist ühiselt meenutada, kuidas õpilased enne märkisid kõigepealt teksti lugedes vastavad tekstikohad ja seejärel tegid nende põhjal tõlgendavaid üldistusi. Samuti saab arutleda, kuidas peaks rühm korraldama oma koostööd, et ülesannet paremini lahendada. Õpilased panevad katkendite lugemise põhjal kirja asjaolud, mis liigituvad järgmiste kategooriate alla:

1) Tallinn on Stenile tuttav keskkond.
2) Steni harjumuspärased tegevused kuuluvad Tallinnasse.
3) Steni tegevused Tallinnas on oma olemuselt linnakeskkonna tegevused.
4) Tallinnas on Stenil kontroll oma elu üle.
5) Tallinnas on Steni sotsiaalsed suhted tema kontrolli all.
6) Sten tunneb end Tallinnas kindlalt.

Vastused arutatakse kogu klassiga ühiselt läbi, nii et rühmad saavad üksteise tõlgendusi täiendada. Seejärel võrreldakse klassi ühises arutelus Steni paigatunnet ühelt poolt Tallinnas ja teiselt poolt Sohujärvel, Sohujärve lõunakaldal ja Roomas. Kõigepealt meenutavad õpilased ühiselt, toetudes ptk 7.2.3 ja 7.3 kirjeldatud õppetegevuste tulemustele,

1) millisena tundusid Stenile Sohujärv, selle lõunakallas ja Rooma;
2) millise tähenduse andis Sten oma tegevustele nendes paikades;
3) millise tähenduse andis Sten kontaktidele teiste inimestega neis paikades.

Õpetaja paneb vastused märsõnadena tahvlile kirja. Nimetatud kolme võõrast paika ei ole tarvis omavahel eristada, kuna siin on oluline, et esile tuleks Tallinna kui Steni koduse keskkonna ja võõraste, kummastust tekitavate paikade erinev kuuluvus- ja paigatunne. Järgnevalt arutletakse ühiselt samade küsimuste üle Tallinna kohta:

1) Millisena tundub Stenile Tallinn?

2) Mida Tallinn Steni jaoks tähendab?

3) Millise tähenduse annab Sten neile kontaktidele, mis tal on Tallinnas teiste inimestega?

Tegemist on kõrgema kognitiivse astme küsimustega, mis nõuavad õpilastelt tõlgendamist ja järelduste tegemist (Kängsepp 2014), kuid õpilased saavad toetuda eelmistele vastustele Steni Tallinna-suhte kohta. Metakognitiivsete strateegiate toetamiseks saab õpetaja esmalt küsida, kuidas saab järelduste tegemiseks kasutada eelneva rühmatöö tulemusi. Õpetaja paneb ühised järeldused tahvlile kirja, nii et vastuseid saaks hõlpsasti kõrvutada eelmiste paikadega.

Õpilased võrdlevad Steni paigakogemust Tallinnas ja ülejäänud kolmes paigas ning arutlevad ühiselt, millised on peamised tegurid, millest on erinevused tingitud. Õpilased võivad enne meenutada, mis mõjutas nende arvates kõige rohkem Steni paigatunnet Sohujärvel, selle lõunakaldal ja Roomas ja millist rolli mängis seejuures Steni isiksus (ptk 7.3). Õpetaja saab arutluse käigus tähelepanu juhtida sellele, mida avastasid õpilased Steni Tallinna-suhte kohta, kui õpilased ise ei märka seda arvesse võtta. Ei ole vajalik, et õpilased jõuaksid irdumistunde märkamiseni, mille põhjal Steni võõritavat paigatunnet romaani analüüsis määratlesin. Laiemalt mittekuulumise teadvustamine on enam kui piisav. Arutelu tulemusena peaksid õpilased, vajadusel õpetaja abiga, igal juhul välja tooma erinevuse, et Tallinn on Steni kodune keskkond, kuid teiste paikade põhiomadus on võõrus, mis paigakogemust otsustavalt mõjutab. Enne Steni enesemääratluste uurimist võivad õpilased arutleda selle üle, millest see tuleb, et Sohujärve ümbruses tunneb Sten, et ta ei kuulu sinna: kas tema isikuomadustest, harjumustest vms.

Romaani paigakuuluvuse tõlgendamiselt on hea edasi liikuda identiteedi käsitluse juurde, uurides selle tekstiliste representatsioonide kaudu erinevaid aspekte, mille kaudu paigaidentiteet toimib. Toetun seejuures eriti paigaidentiteedi nendele mõõtmetele, mida on määratlenud Twigger-Ross ja Uzell (1996) ning Brown ja Raymond (2007) (vt ptk 1).

Õpilased mõtestavad kõigepealt Steni identiteeti laiemalt, hõlmates võimalikult ammendavalt selle eri tahke, mida teksti tõlgendamine võimaldab välja tuua, ning seejärel analüüsivad paiga ja paigakuuluvuse – st Tallinna-kuuluvuse – rolli tema enesemääratlustes. Nii ei analüüsi õpilased paigaidentiteeti mitte etteantud mõistesisust lähtuvalt, vaid avastavad selle omavahel rohkem või vähem seotud avaldumisviise, selle subjektiivsust ja tõlgenduslikkust.

Õpilased töötavad rühmades tekstikatkenditega, milles väljenduvad Steni enesemääratlused, mis paigutuvad Tallinna keskkonda. Rühmade vahel saab ära jagada katkendid lk 7–15, 43–45, 49–51 ja 102–103 (Kaus 2007). Õpilased kirjeldavad loetud

katkendite põhjal võimalikult põhjalikult ja eri aspektidest, kes Sten on tema enesenägemuse järgi. Selleks sõnastavad õpilased kõigepealt rühmatööna võimalikult palju jätke lausele „Sten peab ennast inimeseks, kes...“. Selleks peavad õpilased rakendama järeldavat lugemist, käsitledes teksti osi vastavalt ülesande eesmärgile, seostades teksti eri osade sisu, tehes järeldusi ja oletusi ning ka arutledes tekstis väljenduvate asjaolude seoste üle rühmakaaslastega (Vardja 2010). Rühmad esitavad enda lahendused klassile ning täiendavad enda lahendust. Seejärel seostavad õpilased need määratlused identideedi eri tahkudega, mis hõlmavad nii inimese enesemääratlust kõige laiemas mõttes kui ka Twigger-Rossi ja Uzelli (1996) ning Browni ja Raymondi (2007) paigaidentiteedi komponente (eristuvus, jätkuvus, enesehinnang, enesetõhusus, elule omistatud tähendus ja siht). Kategooriad, millega õpilased Steni enesemääratlused seostavad, on järgmised: väärtused, hoiakud, rollid, eelistused, igapäevane elustiil, eristumine teistest inimestest, enesehinnang, elusiht. Et õpilased saaksid luua Steni enesenägemusest võimalikult põhjaliku kujutluse, mida järgnevalt analüüsida Tallinna-identiteedi seisukohast, koondatakse rühmade lahendused märksõnadena tahvlile. Õpilased võivad eelnevalt organiseerida kategooriad tahvlil mõistekaardiks. Et need ei pea olema seostatud mingil kindlal viisil, võivad õpilased selle joonistada ühise tööna, kus õpilased saavad kategooriaid vabalt mõistekaardile lisada. Oluline on visualiseerida identiteedi eri aspektide seotust kui sellist.

Seejärel nimetavad õpilased ühisarutelu käigus, millised tahvlile märgitud Steni enesemääratluse aspektid on seotud Tallinnaga. Õpetaja märgistab need kategooriad ja õpilased arutlevad iga kategooria üle, kuidas sellega seotud Steni enesemääratlused, mille nad eelnevalt sõnastasid teksti tõlgendamise tulemusena, on seotud Tallinnaga ja Steni Tallinna-kuuluvusega. Ühine arutelu on sobiv, et õpetaja saaks tähelepanu juhtida ka kaudsematele seostele ja suunata neid analüüsima. Kokkuvõtvaks arutelupunktiks, mis toob esile identiteedi mõiste, sobib küsimus, milline roll on Tallinnal selles, kes Sten on.

Pärast ühist arutelu, mille käigus on õpilased saanud üksteise arusaamu täiendada ja luua ühiselt võimalikult mitmekülgse kujutluse Steni Tallinna-identiteedist, sobib kokkuvõtteks ja sünteesiks ka individuaalne lühiarutluse kirjutamine teemal, milline roll on Tallinnal selles, kes Sten on. Kuna see eeldab kõige kõrgemal tasandil üldistavat tõlgendamist, võttes arvesse eelnevate õppetegevuste tulemusi, on kasulik neid madalamate tõlgendustasandite tulemusi meenutada. Kirjalikus lühiarutluses saavad õpilased nende juurde tagasi pöörduda ja nüüd identiteediga seostada. Selle metakognitiivse strateegia toetamiseks saab õpilasi eksplitsiitselt suunata eelmiste õppetegevustega omandatud teadmisi ära kasutama näiteks järgmiste küsimustega, mis aitavad analüüsida Tallinna rolli Steni identiteedis.

1) Kuidas on Steni enesetunne Tallinnas seotud sellega, kellena Sten ennast inimesena näeb?

2) Millist rolli mängib Steni enesenägemuses see, mida tema jaoks tähendab Tallinn?

8.2. Õpilase paigakuuluvus ja paigaidentiteet. Paigatunde mõiste

Tekstilise paigakuuluvuse ja -identiteedi uurimine on lähtepunkt, mis juhatab õpilast teadvustama paigaga seotud kuuluvustunnet enda kogemuses ja enda paigaidentiteeti. Siin kavandatud õppetegevuste viimane osa jõuab niisiis välja kirjanduse rollini õpilase identiteedi kujundamisel (GRÕK 2023: Lisa 1, 2.2.2). Hermeneutline ring, mis algas õpilase paigatunde kogmuslikust tõlgendusest, et avardada õpilase kujutlusi teksti mõistmisel, pöördub lõpptulemusena tagasi õpilase enesekogemuse juurde, mille mõtestamiseks on õpilane omakorda saanud rikkama ja teadlikuma tõlgenduspagasi tänu kirjandustekstiga töötamisele. Selle osa õpitulemused väljenduvad analüüsi, eelkõige aga mõistmise ja sünteesi tasandi kognitiivsete toimingutena, mis viivad käesolevas töös kirjeldatud õppetegevustega taotletava peatulemuseni – õpilase teadlikuma ja tervikluma paigaidentiteedi kujunemiseni. Õpilane analüüsib enda paigakuuluvustunnet, eristades ja organiseerides selle komponente, tõlgendab ja võrdleb enda paigatunnet eri paikades, klassifitseerib enda paigaidentiteedi väljendusi ja selgitab neid, sünteesib paigaidentiteedi mõiste sisu ja definitisiooni, loob teadliku kujutluse enda paigaidentiteedist.

Selle etapi õppetegevustes töötavad õpilased peamiselt individuaalselt. Esmalt visualiseerib õpilane skeemil enda paigakuuluvust. Iga õpilane joonistab skemaatilise kaardi, kuhu on paigutatud olulised paigad tema elus. Enne seda võib ühiselt meenutada ja arutleda, mis teeb paiga inimese jaoks oluliseks; kuidas enda suhet paikadega visualiseerida (näiteks kujutada paikade ruumilist asetust, nende sümboolseid seoseid vms) jne. Seejärel tähistab õpilane kaardil nende kohtadega seotud paigakuuluvuse komponendid (turvatunne, tuttavus ja kontroll (Boccagni & Duyvendak 2021)), märkides iga koha juurde, millised järgmistest väidetest selle kohta kehtivad:

1) See on mulle tuttav paik.

2) Ma tunnen ennast siin turvaliselt.

3) Siin on inimesed, kellega ma tihti suhtlen.

4) Minu harjumuspärased tegevused kuuluvad siia.

5) Ma saan selles paigas hästi hakkama.

6) Ma tunnen ennast siin koduselt.

Seejärel töötavad õpilased paaris ja selgitavad üksteisele oma kaarti.

Seejärel valib iga õpilane paiga, millega ta end kõige rohkem samastab. Enda paigakuuluvuse kaarti koostades pidid õpilased mõtlema enda seoste üle erinevate paikadega ja enda paigakuuluvustunnetele tähelepanu pöörama, kuid afektina ei saa paigaidentiteeti määratleda mingite kriteeriumide järgi. Näiteks ei saa õpilane enda identiteediga seotud paika määrata selle järgi, millise paiga kohta kehtib tema kaardil kõige rohkem ülal nimetatud väiteid. Samuti ei saa paigakuuluvust samastada paigaidentiteediga. Ühiselt saab arutleda, mida võib enda samastamine paigaga erinevate inimeste jaoks tähendada. Tasub ka arutleda selle üle, et samastada saab end paljude paikadega, kuigi järgmiste ülesannete jaoks peab õpilane valima neist ühe.

Järgnevalt analüüsib õpilane lähemalt valitud paigaga seotud kuuluvustunnet ja selle paiga rolli enda enesemääratlustes, rakendades eelmiste tegevustega, sealhulgas kirjandusteksti tõlgendamise ja analüüsimisega, omandatud teadmisi. Et paigakuuluvus on paigaidentiteediga lahutamatult seotud (Antonsich 2010: 646), aitab õpilasel enda paigaidentiteedi üle mõelda ka selliste aspektide analüüs, mis määratlevad pigem paigakuuluvust. Õppetegevuste eesmärk on kõige otsesemalt toetada õpilast oma identiteedi teadvustamisel ja kujundamisel, aidates omandada gümnaasiumi riikliku õppekavaga taotletavaid üldpädevusi, eriti enesemääratluspädevust (GRÕK 2023: § 4, 3), ning täita keele ja kirjanduse valdkonna riikliku õppekava eesmärke (GRÕK 2023: Lisa 1, 1.1; 2.2.1; 2.2.2).

Olles määratlenud paiga, millega end kõige enam samastab, võrdleb õpilane enda selle paiga paigatunnet võõra paigaga, mille paigakogemust ta analüüsis õppetegevuste kõige esimeses etapis. Võrdluse eesmärk on teadvustada paiga erinevate mõõtmete tähendust õpilase jaoks ja tuua esile kuuluvustunde ja identiteedi koosmõju sellega, kuidas õpilane paika kõige laiemas mõttes tajub. Võrdlemiseks võib tagasi pöörduda paiga konkreetseid üksikaspekte analüüsitavate küsimuste juurde (ptk 7.1.1), millele õpilane vastab nüüd enda identideediga seotud paiga kohta, kuid küsimusi peab kohandama seetõttu, et õpilane ei vasta neile antud paigas viibides. Küsimused võivad olla järgmised.

1) Mis selles paigas asub?
2) Millised lõhnad ja helid on sellele paigale iseloomulikud?
3) Kuidas sa seda paika üldiselt kirjeldaksid?
4) Millega sa seda paika võrdleksid?
5) Millised mälestused sul selle paigaga seostuvad?
6)) Kuidas sa ennast selles paigas tavaliselt tunned?
7) Mida sa seal tavaliselt teed?

8) Kellega sa seal suhtled?

Et õpilased on juba korduvalt teinud üldistavaid järeldusi varasemate üksikteadmiste põhjal ja selleks teadlikult varasemaid teadmisi aktiveerinud või vajalikke madalama tasandi teadmisi teadlikult loonud, võib ka õpilastele esitada kohe kõrgema tasandi, järelduslikke küsimusi, millele õpilased enne vastasid võõra paiga kohta ja samuti analüüsides kirjandusteksti tegelase paigatunnet (ptk 7.1.2, 7.2.2, 8.1):

1) Kirjelda ühe sõnaga, millisena see paik sulle üldiselt tundub.
2) Milline paiga omadus mõjutab seda sinu arvates kõige rohkem?
3) Missugune sinust tulenev tegur mõjutab seda kõige rohkem?
4) Üldista, mis iseloomustab tegevusi, mida sa seal teed?
5) Mis tähendus on nendel tegevustel sinu jaoks?
6) Üldista, mis iseloomustab sinu kontakte teiste inimestega selles paigas?
7) Mis tähendus on sinu jaoks nendel kontaktidel?
8) Mis tähendus on sellel paigal sinu jaoks?
9) Mis mõjutab kõige rohkem seda, mida see paik sinu jaoks tähendab?
10) Millised tegurid mõjutavad kõige rohkem seda, milliseid tundmusi see paik sinus tekitab?

Iga õpilane märgib enda vastused üles. Kuna õpilane on vastanud samadele küsimustele võõra paiga kohta, saab ta mõlemat paigakogemust hõlpsasti võrrelda. Õpilane pöördub varasemate vastuste juurde tagasi ja toob välja, milliste küsimuste vastustes on kõige suuremad erinevused. Võrdluse võtab kokku arutelu paarilisega erinevuste põhjuste üle. Paaristöö järeldused selle kohta, millised on olulisemad tegurid, mis mõjutavad võõra paiga ja kuuluvustundega seotud paiga paigatunnete võimalikke erinevusi, esitatakse kogu klassile.

Olles põhjalikult reflekteerinud nii selle paiga, millega õpilane end samastab, omaduste kui ka tähenduslikkuse üle füüsilises, sotsiaalses ja performatiivses mõõtmes, jagavad õpilased paaristööna suuliselt mõtteid antud paiga rolli üle oma enesemääratlustes. Õpilastele antakse samad kategooriad, mille põhjal nad analüüsisid tekstilist paigaidentiteeti – väärtused, hoiakud, rollid, eelistused, igapäevane elustiil, eristumine teistest inimestest, enesehinnang, elusiht (Twigger-Ross & Uzell 1996; Brown & Raymond 2007; Scannell & Gifford 2010) –, ja kumbki õpilane selgitab, milline roll on kõnealusel paigal nendes tema eluaspektides. Õpilased esitavad seejuures teineteisele küsimusi. Küsimuste kasutamine mõtlemisprotsesside suunamisel on tõhus vahend mitte ainult neile vastamise kujul, vaid õpilastel on vaja lasta ka endil küsimusi genereerida (Kängsepp 2014: 44). Et see oleks mõtlemist toetava võttena tulemuslik, on küsimuste esitamist vaja harjutada, eriti järelduslike küsimuste esitamist, mida

õpilased ei hakka ise spontaanselt tegema (Kängsepp 2014: 50). Tulemuslik küsimuste sõnastamine saab alguse õpetaja esitatud küsimuste näidetest (Kängsepp 2014: 50), mida õpilastel on eelmistes õppetegevustes olnud piisavalt, et nende eeskujul ise sarnaseid küsimusi sõnastada. Õpetaja peab jälgima, et õpilased ei piirduks madalama tasandi küsimustega, vaid kasutaksid kõrgema tasandi küsimusi. Selleks saab õpilaste tähelepanu juhtida sellele, milliseid küsimusi küsis enne õpetaja teksti tõlgendamisel selleks, et tegelase paigakuuluvust ja -identiteeti sügavuti mõista.

Paigaidentiteedi paljusid eri komponente ja nende kompleksseid seoseid analüüsivale refleksioonile järgneb süntees paigaidentiteedi mõistesisu sõnastamisena. Õpilased saavad ülesande sõnastada ühiselt, mis on paigaidentiteet, võttes arvesse kõike, mida nad on selle kohta teada saanud nii enda kui ka paarilise paigaidentiteedi üle mõeldes. Enne kokkuvõtva definitsiooni väljapakkumist saavad õpilased esitada küsimusi õpetajale. Kuna paigaidentiteedi määratlemiseks on vaja kõrgemal abstraktsioonitasandil üldistamist, peab õpetaja vajadusel suunama õpilasi esitama ka kõrgema kognitiivse tasandi küsimusi, et küsimustest oleks kasu selle tasandi mõtlemisprotsesside toetamisel. Õpilaste küsimused õpetajale soodustavad ka õpetaja-õpilaste koostööd ja õpilaste kaasatustunnet (Kõiv 2021: 78), mis aitab luua avatud õhustikku viimaseks ülesandeks, kus õpilane loob sünteesi iseenda paigatundest. Kui õpilased on küsinud õpetajalt küsimusi, mis aitavad neil paigaidentiteeti määratleda, pakuvad õpilased definitsiooni sõnastusi ja täiendavad üksteist. Õpilased ei pea jõudma mingi kindla määratluseni, aga see peab piisavalt katma erinevaid aspekte, millega õpilased enne töötasid, olles samas piisavalt üldine. Õpetaja saab Scanneli ja Giffordi (2010) määratluse kõrval (vt ptk 1) lähtuda näiteks Charis Lengeni ja Thomas Kistemanni (2012: 1162) definitsioonist, mille järgi paigaidentiteet hõlmab mälestusi, tundeid, hoiakuid, väärtusi, eelistusi, käitumuslikke arusaamu ja kogemusi, mis seostuvad füüsilise ümbrusega kogu selle mitmekesisuses ja komplekssuses ning mis määratlevad isiku eksistentsi.

Õpilase iseenda paigaidentiteedi refleksiooni sünteesivaks tegevuseks sobib sele koostamine, millega õpilane saab eri tunded, elemendid, suhted jne, mida ta enda paigaidentiteedis oluliseks peab, visuaalselt tervikuks ühendada, tuues esile nende omavahelised seosed. Arvestades kuuluvustunde ja identiteedi afektiivset subjetiivsust, valib õpilane ise, millist laadi selet ta soovib kasutada, kuid enne saab ühiselt arutleda, milliseid võimalusi on identiteedi eri aspektide, sh tundmuste, aistingute, kogemuste jne, tähenduslikkuse ja omavaheliste seoste kujutamiseks. Õpilased peavad selel kujutama mitte ainult enda paigaidentiteedi komponente, vaid ka visualiseerima nende omavahelist

suhestumist, nende rolli ja tähendust selles, kellena õpilane ennast näeb. Sele keskmes peab olema õpilane ja tema enesemääratlused, mitte paik.

Õpilase paigaidentiteeti mõtestavate tegevuste viimaseks, sünteesivaks etapiks sobib ka suurepäraselt kollaaži tegemine, kui õpetaja ei ole seda juba kasutanud teksti paigatunde käsitlemisel (vt ptk 7.3). Enda paigaidentiteedi kollaaži teeb iga õpilane individuaalse tööna. Kuna õpilase paigaidentiteedi teadvustamine ja reflekteerimine on käesolevast töös välja pakutud õppetegevuste peamine siht, võimaldab kollaaž pärast paigidentiteedi komponentide analüüsivat mõtestamist just niisugust sünteesi, mis arvestab paigaidentiteedi afektilise olemusega. Jessica Whitelaw (2021) rõhutab kollaaži väärtusena mitte ainult selle potentsiaali tuua esile uusi tähelepanekuid ja seoseid, mis ületavad objektiivsete faktide piire, vaid just seda, et erinevate fragmentide kokkupanemise protsess aitab jõuda uuritava nähtuse nüansipeenema, kehalisema tajuni. Whitelaw (2021) kasutas kollaaži tegemist õpetajakoolituse tudengitega, vaadeldes õpetajat – ja õppijat – kui emergentset esteetilist subjekti, kui valmissaamata projekti, kes on pidevas saamise protsessis. Kollaaž sobib selleks Whitelaw' hinnangul tänu sellele, et pakub esteetilist kogemust, mis põhineb väga tugevalt ebakindlusel ja protsessil. Õpetajate koolitamisel pidas ta seda oluliseks, et vastustada juurdunud kultuurilisi ootusi, mis näevad ebakindlust õpetaja puhul olemuslikult ebaproduktiivsena, kuna kultuuriline norm peab hea õpetamise defineerivaks omaduseks vääramatut pädevust ja teadmist (Whitelaw 2021). On selge, et emergentsus, kindlusetus, lõppematu saamise protsess on samavõrd olemuslikud identiteedile ja seda eriti õpilase elujärgus. Et õpilase paigaidentiteeti kajastavast kollaažist saaks vahend õpilase enesemääratluse, mitte paiga mõtestamiseks, tuleb õpilasi suunata mitte reprodutseerima paiga füüsilist keskkonda, vaid kajastama selle afektiivset ja tähenduslikku poolt õpilase enesenägemuses.

Kokkuvõte

Magistritöös näitasin, kuidas Jan Kausi romaani „Tema“ omapärane irdumise poeetika pakub paigalisuse ning sellest lähtuva kuuluvuse ja identiteedi käsitluse kaudu häid võimalusi paigaidentiteedi käsitlemiseks gümnaasiumi kirjanduskursusel „Identiteet ja eesti kirjandus“.

Esmalt analüüsisin, kuidas luuakse teoses representatsioon irdumise afektist ning kuidas seda kasutatakse poeetilise kujundina romaani kesksete teemade, minategelase inimsuhete ja identiteedi ning neis kajastuvate üldinimlike probleemide käsitlemiseks. Teksti lähilugemist kasutades tõin välja, kuidas irdumise kui mittekuulumise representatsioon luuakse paigatunde põhjal, mis väljendub minategelase afektiivsete kogemustena äärmuseni võõritavates paikades, kuid mis samas omandab tähenduse nende kogemuste suhestumises minategelase Tallinna-kuuluvusega. Iseloomuliku poeetilise võttena luuakse irduv paigatunne, kujutades ühelt poolt minategelase reaktsioone füüsilise ümbruse võõritavatele, kummastavatele, abjektsetele atribuutidele ja tema võimetust tähenduslikuks interaktsiooniks ümbrusega performatiivsel tasandil ning teiselt poolt kujutades emotsioone, mis seostuvad ükskõiksuse, leiguse, tuimusega ja viitavad minategelase suhtekriisile, kuid mis sesse kummastavasse ümbrusse paigutatuna resoneerivad paigatunde võõritavate afektidega. Füüsilisel ja performatiivsel tasandil loodud võõritava paigatunde pinnalt tekib representatsioon mittekuulumisest, samas kui igasuguse reaktsiooni puudumist väljendavad emotsioonid kujundavad representatsiooni just niisugusest mittekuulumisest, mida iseloomustab igasuguse afektiivse sideme puudumine ümbrusega.

Samuti uurisin lähemalt, kuidas paigatundest loodud irdumine laieneb romaani hõlmavaks kujundiks. Esmalt väljendab tegelane oma minajutustuses irdumistaju eksplitsiitselt ümbruse teatud omaduste kohta, kuid seejärel tõusevad ümbritsevast keskkonnast eraldumise, väljaspoolsusega seotud afektid järjest enam esile temast endast lähtuvalt. Kui irdumistunne võõrastes füüsilistes keskkondades laieneb minategelase kodusesse ümbrusse Tallinnasse, muutub see tegelase ja ümbruse suhet kandva afekti representatsioonist juba selgelt kujundiks, mille kaudu väljendatakse kontaktikaotust, mis hõlmab minategelase kogu elu- ja enesetaju ning inimsuhteid. Tallinnas kui romaani paigalisuse lähtepunktis, millega on seotud minategelase kuuluvustunne ja identiteet, tuleb esile ka irdumise kui kontaktikaotuse tähenduslikkus. Nii nagu võõraste paikade irdumistunde lähtepunkt oli nende suhestumises Tallinnaga, nende väljaspoolsuses Tallinna suhtes, saab ka minategelase koju naastes irdumistunne tähenduse tema kodu-Tallinna, Stenile varem omase Tallinna suhtes, millest ta nüüd tajub end väljaspool asuvana. Paiga ja identiteedi ühendumises iseloomustab see

metafoorina tegelase endistest enesemääratlustest, väärtustest ja elutajust eemaldumist üleüldiselt.

Romaani paigakuuluvuse ja -identiteedi poeetika analüüsi põhjal pakkusin välja kirjandusdidaktilise tegevuskava, kuidas kasutada teost paigaidentiteedi käsitlemiseks gümnaasiumi kirjandusõpetuses. Toetudes „Tema“ lugemisele, analüüsile ja tõlgendamisele, on vastavalt teose ülesehitusele õppetegevuste identiteedikäsitluse lähtepunktiks mittekuulumise käsitlemine, mis annab uue perspektiivi kuuluvus- ja samastumistunde teadvustamisteks.

Kavandatud õppetegevused algavad paigatunde kui laiema nähtuse käsitlemisest ning liiguvad edasi paigakuuluvuse ja -identiteedi mõtestamise suunas. Tekstipõhised tegevused on igas etapis seostatud tegevustega, mis keskenduvad õpilase enese vahetu paigakogemuse analüüsile. Eesmäk oli sel viisil luua rekursiivne hermeneutiline protsess, kus teksti ja õpilase kogemuse vahel tekib vastastikku loov suhe. Teksti analüüsi ja tõlgendamise seostamine õpilase enesekogemusega aitab mitmekülgsemalt mõista tekstis loodavat paigatunnet ja sellega seotud tähendusi ning teisest küljest aitavad tekstitoimingud õpilasel iseenda paigaidentiteeti teadvustada ning mõtestada avaramalt nii paiga füüsilisel kui ka sotsiaalsel ja performatiivsel tasandil. Väljapakutud tegevuskava kõige olulisem eesmärk on toetada õpilase identiteedi kujunemist, mille gümnaasiumi riiklik õppekava seab kirjandusõpetuse eesmärkide seas esikohale.

Kirjandus

Allen, Kelly-Ann, Margaret L. Kern, Christopher S. Rozek, Dennis M. McInerney & George M. Slavich. 2021. Belonging: a review of conceptual issues, an integrative framework, and directions for future research. *Australian Journal of Psychology* 73(1). 87–102. https://doi.org/10.1080/00049530.2021.1883409.

Anderson, Ben. 2014. *Encountering affect: Capacities, apparatuses, condition*. Farnham: Ashgate.

Annus, Epp. 2006. On ja ei ole ka. *Vikerkaar* 9. 113–114.

Antonsich, Marco. 2010. Searching for belonging – an analytical framework. *Geography Compass* 4(6). 644–659. https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2009.00317.x.

Arya, Tanya & Sheela Sangwan. 2018. A Study on Psychological Well-Being of Rural and Urban Adolescents. *International Journal of Education and Management Studies* 8(4). 419–423. https://www.i-scholar.in/index.php/injems/article/view/181007.

Atherton, Olivia E., Emily C. Willroth, Eileen K. Graham, Jing Luo, Daniel K. Mroczek & Marquita W. Lewis-Thames. 2024. Rural-urban differences in personality traits and well-being in adulthood. *Journal of Personality* 92(1). 73–87. doi: 10.1111/jopy.12818.

Bennett, Julia. 2014. Gifted places: The inalienable nature of belonging in place. *Environment & Planning D: Society and Space* 32(4). 658–671. https://doi.org/10.1068/d4913p.

Bille, Mikkel & Kirsten Simonsen. 2021. Atmospheric practices: On affecting and being affected. *Space & Culture* 24(2). 295–309. https://doi.org/10.1177/1206331218819711.

Boccagni, Paolo & Jan Willem Duyvendak. 2021. Homemaking in the public. On the scales and stakes of framing, feeling, and claiming extra-domestic space as „home". *Sociology Compass* 15(6). e12886. https://doi.org/10.1111/soc4.12886.

Brown, Gregory & Christopher Raymond. 2007. The Relationship between Place Attachment and Landscape Values: Toward Mapping Place Attachment. *Applied Geography* 27(2). 89–111. https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2006.11.002.

Edensor, Tim. 2008. Mundane Hauntings: Commuting Through the Phantasmagoric Working-class Spaces of Manchester, England. *Cultural Geographies* 15(3). 313-333. https://doi.org/10.1177/1474474008091330.

Edensor, Tim. 2022. The affective and sensory potencies of urban stone: Textures and colours, commemoration and geologic convivialities. *Thesis Eleven* 172(1). 16–35. https://doi.org/10.1177/07255136221133177

Eggersen, Dorte. 2024. Place-based reading: Literature Didactics outside the classroom. *L1–Educational Studies in Language and Literature* 24(1). 1–19. https://doi.org/10.21248/l1esll.2024.24.1.384.

Fraser, Alistair, Susan Batchelor, Leona Ngai Ling Li & Lisa Whittaker. 2017. City as Lens: (Re)Imagining Youth in Glasgow and Hong Kong. *Young: The Nordic Journal of Youth Research* 25(3). 235–251. https://doi.org/10.1177/1103308816669642.

Gerrig, Richard J. 1993. *Experiencing Narrative Worlds: On the Psychological Activities of Reading.* New Haven, London: Yale University Press.

Gong, Yi, Stephen Palmera, John Gallacher, Terry Marsden & David Fone. 2016. A systematic review of the relationship between objective measurements of the urban environment and psychological distress. *Environment International* 96. 48–57. https://doi.org/10.1016/j.envint.2016.08.019.

GRÕK. 2023. = Gümnaasiumi riiklik õppekava. 2023. Riigi Teataja. https://www.riigiteataja.ee/akt/129082014021?leiaKehtiv

Habib, Sadia & Michael R. M. Ward. 2019. Youth Negotiating Belonging in a Global World. Sadia Habib & Michael R. M. Ward (toim), *Identities, Youth and Belonging. International Perspectives*, 1–15. Palgrave Macmillan.

Hammoud, Ryan, Stefania Tognin, Ioannis Bakolis, Daniela Ivanova, Naomi Fitzpatrick, Lucie Burgess, Michael Smythe, Johanna Gibbons, Neil Davidson & Andrea Mechelli. 2021. Lonely in a crowd: investigating the association between overcrowding and loneliness using smartphone technologies. *Scientific Reports* 11(24134). https://doi.org/10.1038/s41598-021-03398-2.

Haridus- ja Teadusministeerium. *s. a. Õppekava materjalide veeb*. projektid.edu.ee/site/okmv. (Vaadatud 13.03.2025).

Helme, Peeter. 2006. Kuidas kirjeldada meie ajastu inimtüüpi? *Sirp*, 8. september. 14–15. https://www.sirp.ee/kuidas-kirjeldada-meie-ajastu-inimt-pi/. (Vaadatud 20.02.2025).

Helme, Peeter. 2013. Jah, vigadega – aga suurepärane. *Looming* 5. 734–735. https://www.looming.ee/jah-vigadega-aga-suureparane/.

Helme, Peeter. 2018. Vastandite ühtsus, sisu ja vormi harmoonia. *Postimees*, 12. jaanuar. https://kultuur.postimees.ee/4371093/vastandite-uhtsus-sisu-ja-vormi-harmoonia. (Vaadatud 20.02.2025).

Hidalgo, M. Carmen & Bernardo Hernández. 2001. Place Attachment: Conceptual and Empirical Questions. *Journal of Environmental Psychology* 21(3). 273–281. https://doi.org/10.1006/jevp.2001.0221.

Hunziker, Marcel, Matthias Buchecker & Terry Hartig. 2007. Space and Place – Two Aspects of the Human-landscape Relationship. Felix Kienast, Otto Wildi & Sucharita Ghosh (toim), *A Changing World* (Landscape Series 8), 47–62. Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4436-6_5.

Jorgensen, Bradley S. & Richard C. Stedman. 2001. Sense of Place As an Attitude: Lakeshore Owners Attitudes Toward Their Properties. *Journal of Environmental Psychology* 21(3). 233–248. https://doi.org/10.1006/jevp.2001.0226.

Kaus, Jan. 2007. *Tema*. 3., parand. tr. Tallinn: Tuum.

Kiisler, Vilja. 2006. Puberteetiku paradigma: Jan Kausi "Tema" saadab Fowlesi "Maagi" juurde, "Maag" juhatab tupikusse. *Sirp*, 8. september, 14–15. https://www.sirp.ee/puberteetiku-paradigma/. (Vaadatud 03.02.2025).

Krull, Edgar. 2018. *Pedagoogilise psühholoogia käsiraamat*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kuhi, Mart. 2017. *Jan Kausi „Ma olen elus“, Siim Nurkliku „Kas ma olen nüüd elus“ ja Jim Ashilevi „Ma olen elus olemise tunne“ kui metamodernistlikud kirjandusteosed*. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut. Magistritöö.

Kuurme, Tiiu. 2015. Haridustee kui identiteeditöö. *Õpetajate Leht*, 19. juuni. https://opleht.ee/2015/06/haridustee-kui-identiteeditoo/.

Kõiv, Elli. 2021. Küsimuste sõnastamise ja esitamise metoodika kirjandusõpetuses. *Oma Keel* 1. 76–82. https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2021/05/ElliKoiv_OK-2021_1.pdf.

Kängsepp, Pilve. 2014. *Küsimuste kasutamine kui võimalus toetada õpilaste arusaamist loetust*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. https://dspace.ut.ee/server/api/core/bitstreams/4e58a14a-c4b8-4694-aa71-f225c1cbede3/content.

Lengen, Charis & Thomas Kistemann. 2012. Sense of place and place identity: review of neuroscientific evidence. *Health Place* 18(5). 1162–71. doi: 10.1016/j.healthplace.2012.01.012. Epub 2012 Feb 15. PMID: 22440778.

Liivamets, Maire. 2012. Mis mehed nad on? *Postimees*, 8. detsember. https://www.postimees.ee/1067338/mis-mehed-nad-on. (Vaadatud 12.03.2025).

Lõhmus, Emma Lotta. 2022. Üksinduse maastikud Milan Kundera, Bohumil Hrabali ja Mati Undi teostes: “Olemise talumatu kergus”, “Liiga vali üksindus”, “Sügisball”. *Mäetagused* 83. 253–274. https://doi.org/10.7592/MT2022.83.lohmus.

Lähdesmäki, Tuuli, Tuija Saresma, Kaisa Hiltunen, Saara Jäntti, Nina Sääskilahti, Antti Vallius & Kaisa Ahvenjärvi. 2016. Fluidity and flexibility of “belonging”: Uses of the concept

in contemporary research. *Acta Sociologica* 59(3). 233–247. https://doi.org/10.1177/0001699316633099.

Markuszewska, Iwona. 2024. Landscape in change – place in uncertainty. A case study of detachment. *Quaestiones Geographicae* 43(1). 45–61. https://doi.org/10.14746/quageo-2024-0003.

Masterson, Vanessa A., Richard C. Stedman, Johan Enqvist, Maria Teng, Matteo Giusti, Darin Wahl & Uno Svedin. 2017. The contribution of sense of place to social-ecological systems research: a review and research agenda. Ecology and Society 22(1). http://www.jstor.org/stable/26270120.

Melts, Brita. 2016. *Kirjanduslikud omailmad ja nende autobiograafilised lätted*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Mets, Liina. 2019. *Kujund ja kompositsioon Jan Kausi teostes*. Tartu Ülikool, kultuuriteaduste instituut. Bakalaureusetöö. http://hdl.handle.net/10062/64812. (Vaadatud 20.11.2024).

Moslund, Sten. 2010. The presence of place in literatuure – with a few examples from Virginia Woolf. *Aktuel Forskning*. http://static.sdu.dk/mediafiles//F/3/9/%7BF39578E6-7C8B-49BA-B7BE-3244D3CC3884%7DPlaceInLiterature.pdf

Mutt, Mihkel. 2006. „Estonian psycho“ kalakuju. *Looming* 8. 1270–1273.

Nelson, Jake, Jeong Joo Ahn & Elizabeth A. Corley. 2020. Sense of place: trends from the literatuure. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability* 13(2). 236–261. DOI: 10.1080/17549175.2020.1726799.

Oakley, Barbara, Beth Rogowsky & Terrence J. Sejnowski. 2022. *Teadlik õpetaja. Ajuteadusest lähtuvad praktilised soovitused tõhusamaks õpetamiseks ja õppimiseks*. Tartu: Studium.

Pile, Steve. 2010. Emotions and affect in recent human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers* 35. 5–20. https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2009.00368.x.

Pilter, Lauri. 2006. Alasi udusulgede sees. *Keel ja Kirjandus* 11. 923–925.

Pinkster, Fenne M. & Willem Rogier Boterman. 2017. When the spell is broken: gentrification, urban tourism and privileged discontent in the Amsterdam canal district. *Cultural Geographies* 24(3). 457–472. https://doi.org/10.1177/1474474017706176.

Pinkster, Fenne M. & Dolly Loomans. 2024. Urban belonging as place-based affect. *Social & Cultural Geography* 26(4). 421–438. https://doi.org/10.1080/14649365.2024.2407159.

Pärtna, Maarja. 2016. Ühest tundelisest taevakaardist. *Looming* 11. 1638–1640. https://www.looming.ee/uhest-tundelisest-taevakaardist/.

Riismaa, Kaur. 2012. Tallinlastest ja tallinlastele kirjutatud linnaromaan. *Eesti Päevaleht*, 19. november. https://epl.delfi.ee/artikkel/65281778/tallinlastest-ja-tallinlastele-kirjutatud-linnaromaan. (Vaadatud 15.01.2025).

Ross, Johanna 2010. Mäletamispaine on nõudnud veel ühe ohvri. *Vikerkaar* 3. 89–92. https://www.vikerkaar.ee/maletamispaine-on-noudnud-veel-uhe-ohvri/.

Scannell, Leila & Robert Gifford. 2010. Defining Place Attachment: A Tripartite Organizing Framework. *Journal of Environmental Psychology* 30(1). 1–10. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.09.006.

Sepma, Liisi. 2014. *Ajatunnetus Jan Kausi romaanides „Hetk“ ja „Koju*“. Tartu Ülikool, kultuuriteaduste ja kunstide instituut. Bakalaureusetöö. http://hdl.handle.net/10062/42442. (Vaadatud 20.11.2024).

Stedman, Richard. 2003. Is it really just a social construction? The contribution of the physical environment to sense of place. *Society and Natural Resources* 16(8). 671–685. https://doi.org/10.1080/08941920309189.

Stern, Allison. 2017. *Sense of place, sense of self.* Saybrook University. Doktoriväitekiri.

Susi, Joosep & Andrus Org. 2023. Praegused noored õpivad tiu-tiu! teisiti. *Sirp*, 6. jaanuar. https://www.sirp.ee/praegused-noored-opivad-tiu-tiu-teisiti/. (Vaadatud 13.01.2025).

Talivee, Elle-Mari. 2014. Üks mitmekihiline tundekaart. *Sirp,* 12. september. https://www.sirp.ee/2014-09-10-16-55-29/. (Vaadatud 14.02.2025).

Talivee, Elle-Mari. 2015. Jan Kausi linn. *Keel ja Kirjandus* 58(6). 377–384. https://doi.org/10.54013/kk691a1.

Teder, Tarmo. 2006. Ühe tundehaige enesekaevangud. *Sirp*, 9. juuni. https://www.sirp.ee/he-tundehaige-enesekaevangud/. (Vaadatud 14.02.2025).

Twigger-Ross, Clare L. & David L. Uzell. 1996. Place and identity processes. *Journal of Environmental Psychology* 16(16). 205–220. https://doi.org/10.1006/jevp.1996.0017.

Vaher, Berk. 2013. Tallinn, Kausi-kujuline katkestusküla. *Vikerkaar* 3. 106–109.

van Lanen, Sander. 2022. ‘My room is the kitchen’: Lived experience of home-making, home-unmaking and emerging housing strategies of disadvantaged urban youth in austerity Ireland. *Social and Cultural Geography* 23(4). 598–619. https://doi.org/10.1080/14649365.2020.1783350.

Vanolo, Alberto. 2019. Scenes from an urban outside: Personal accounts of emotions, absences and planetary urbanism. *City* 23(3). 388–401. https://doi.org/10.1080/13604813.2019.1646031.

Vardja, Merike. 2010. Lugemine. Lugemisstrateegiad ja nende kujundamine. *Õppekava infoportaal.* Haridus- ja Noorteamet. https://oppekava.ee/lugemine-lugemisstrateegiad-ja-nende-kujundamine/.

Vehkalahti, Kaisa & Helena Ristaniemi. 2022. Places of Belonging, Places of Detachment: Belonging and Historical Consciousness in Narratives of Rural Finnish Girls. David Farrugia & Signe Ravn (toim), *Youth Beyond the City*, 195–214. Bristol: Bristol University Press. https://doi.org/10.51952/9781529212037.ch010.

Viirpalu, Iiris. 2017. Arvustus. Jalutuskäigud mälestuste tänavail. ERR, 11. oktoober. https://kultuur.err.ee/635655/arvustus-jalutuskaigud-malestuste-tanavail. (Vaadatud 31.01.2025).

Whitelaw, Jessica. 2021. Collage Praxis: What Collage Can Teach Us about Teaching and Knowledge Generation. *Journal of Language and Literacy Education* 17(1). https://eric.ed.gov/?id=EJ1300684.

Whitin, Phyllis E. 2009. „Tech-to-Stretch“: Expanding Possibilities for Literature Response. *The Reading Teacher* 62(5). 408–418. https://doi.org/10.1598/RT.62.5.4.

Wright, Sarah. 2015. More-than-human, emergent belongings: A weak theory approach. Progress in Human Geography 39(4). 391–411. https://doi.org/10.1177/0309132514537132.

Yuval-Davis, Nira. 2006. Belonging and the politics of belonging. Patterns of Prejudice 40(3). 197–214. https://doi.org/10.1080/00313220600769331.

The Poetics of Detachment in Jan Kaus's Novel *Tema* and Its Potential for Addressing Place Identity in Literature Education. Summary

In my Master's thesis, I demonstrated how the distinctive poetics of detachment in Jan Kaus's novel *Tema* offers meaningful opportunities for addressing place identity in the high school literature course "Identity and Estonian Literature" through its treatment of emplacement and the related concepts of belonging and identity.

I began by analyzing how the novel constructs a representation of the affect of detachment and how this is used as a poetic device for addressing the novel's central themes—interpersonal relationships and the identity of the first-person narrator—alongside the universal human problems they reflect. Through close reading, I showed how the representation of detachment as non-belonging is constructed through a sense of place, which is expressed in the narrator's affective experiences of extremely alienating environments. These experiences gain meaning through their contrast with the narrator's sense of belonging to Tallinn. A key poetic technique employed is the creation of a detached sense of place: on the one hand, by presenting the narrator's responses to the alienating, uncanny, and abject attributes of physical surroundings and his inability to engage meaningfully with the environment on a performative level; and on the other hand, by showing emotions tied to indifference, apathy, and numbness. These emotions reflect a crisis in the narrator's relationships and, when placed within the uncanny environments, resonate with the alienating affects of those places. This alienating sense of place —formed on physical and performative levels—produces a representation of non-belonging, while the emotions expressing a complete absence of response construct a representation of a particular kind of non-belonging: one characterized by the total absence of affective connection between the environment and the narrator's emotional world.

I also explored how the detachment shaped by the sense of place expands into a unifying metaphor throughout the novel. While at first the narrator explicitly expresses feelings of detachment in relation to specific aspects of his surroundings, the affects of separation and outsiderness gradually arise more from within the narrator themselves. As the feeling of detachment in unfamiliar physical environments extends to the narrator's familiar surroundings in Tallinn, it shifts from a representation of affect in the relationship between the character and their environment to a clear literary metaphor. This metaphor expresses the narrator's loss of connection in human relationships and, more broadly, in his entire perception of life and self. In Tallinn—the point of origin for emplacement in the novel and the foundation of the narrator's

sense of belonging and identity—the significance of detachment as a loss of contact becomes especially apparent. Just as the alienating nature of unfamiliar places was defined through their contrast with Tallinn, so too does the feeling of detachment gain meaning upon the narrator's return home, in relation to the version of Tallinn that once embodied familiarity and belonging. Now, the narrator perceives himself as an outsider in that very place. In terms of the relationship between place and identity, this becomes a metaphor for the character's broader departure from previous self-definitions, values, and worldview.

Based on the analysis of the novel's poetics of place-belonging and place-identity, I proposed a literature-didactic activity plan for using the novel in teaching place identity in high school literature. The national curriculum for upper secondary schools for the subject area of language and literature establishes identity support as the primary goal of students' language and literature competencies. Relying on the reading, analysis, and interpretation of *Tema* the learning activities begin with addressing non-belonging, following the novel's structure, which provides a new perspective for raising awareness of the sense of belonging and identification.

The proposed learning activities begin by addressing the broader phenomenon of sense of place and move toward interpreting place-belonging and place-identity. At every stage, text-based activities are paired with exercises focusing on students' personal experience of place. The goal is to create a recursive hermeneutic process in which a mutually generative relationship emerges between the text and the student's experience. Connecting the analysis and interpretation of the text to students' personal experiences allows for a richer understanding of the meanings of place and identity created in the text. At the same time, literary tasks help students become more aware of their own place identity and interpret it in a broader context—physically, socially, and performatively. The primary goal of the proposed plan is to support the formation of students' identities, which is established as the foremost objective of literature education by the national curriculum for upper secondary schools.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Triin Lõbus,

1) annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Irdumise poeetika Jan Kausi romaanis „Tema“ ja selle kasutusvõimalusi paigaidentiteedi käsitlemiseks kirjandustunnis“, mille juhendaja on Katre Talviste, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2) annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commonsi litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

3) olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;

4) kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Triin Lõbus

26.05.2025